

T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI

İSLAM ÖNCESİNDE UMRE VE HAC İBADETİ

Yüksek Lisans Tezi

Ayşenur KOTAN

Danışman
Prof. Dr. İsrail BALCI

SAMSUN
2021

TEZ KABUL VE ONAYI

Ayşenur KOTAN tarafından, Prof. Dr. İsrail BALCI danışmanlığında hazırlanan “İslam Öncesinde Umre Ve Hac İbadeti” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 25.6.2021 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. İsrail BALCI Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Kenan AYAR Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Abdurrahman OKUYAN Bayburt Üniversitesi Siyer-i Nebi Ve İslam Tarihi Anabilim Dalı		☒ Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım yüksek lisans/doktora/sanatta yeterlik tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

İmza
25/06/2021
Ayşenur KOTAN

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı : İslam Öncesinde Umre Ve Hac İbadeti

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 17.05.2021 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 29

Tek kaynak oranı : % 1 çıkmıştır.

İmza
25/06/2021
Prof. Dr. İsrail BALCI

ÖZET

İSLAM ÖNCESİNDE UMRE VE HAC İBADETİ

Ayşenur KOTAN

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi Ve Sanatları Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Haziran/2021

Danışman: Prof. Dr. İsrafil BALCI

Bu tezde Arapların İslam öncesindeki dini hayatlarının bir parçası olan hac ibadeti incelenmiştir. Tezin amacı, İslam'ın en önemli ibadetlerinden biri olan hac ibadetinin tarihsel arka planını gözler önüne sermektir. Bu amaçla çalışmada öncelikle, temeli Hz. İbrahim'e dayanan Kâbe'nin İslam'a kadar olan değişimi özetlenmiştir. Daha sonra ise İslam dininin, cahiliye döneminde var olan hac ibadetini nasıl benimseyip aslî formatına dönüştürdüğüne dair bilgiler verilmiştir.

Hz. Peygamber, risaletinden sonra üç kez umre, bir kez de hac yapmıştır. Hicretin 10. yılında yapmış olduğu hacda, hem bu ibadetin nasıl ifa edileceğini hem de geçmişteki hangi hac ritüellerinin kaldırıldığını göstermiştir. Böylece cahiliye uygulamalarının yerine haccı, sağlam bir dinî zemine oturtmuştur.

Çalışmamızda öncelikli olarak ilk dönem klasik eserlerden yararlanılmıştır. Bununla beraber yeri geldiği zaman sonraki çalışmalara da müracaat edilmiştir.

Tez, giriş ve müteakiben üç bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş bölümünde Tezin Problemi, Amacı ve Önemi, Kapsamı ve Yöntemi başlıklarına yer verilmiştir.

Birinci bölümde "cahiliye" kelimesiyle ilgili kavramsal çerçeve ele alınarak İslam öncesi Arap toplumunun dinî yapısı ve Kâbe'nin kısa tarihine yer verilmiştir.

İkinci bölümde Cahiliye Araplarının Kâbe ziyareti ve hac ibadeti sırasında yapmış oldukları ritüeller incelenerek İslamî dönemdeki hac ile mukayese edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Kureyş'in Kâbe ile ilgili düzenlemelerine değinilmiştir. Sonuç bölümünde, İslam öncesindeki hac ibadeti konu başlığında yapılan araştırmanın genel bir değerlendirmesi üzerinde durulmuştur.

Yapılan araştırma neticesinde İslam'la birlikte değişen ve aslî formuna dönüştürülen bu ibadete dair cahiliye dönemi uygulamaları ortaya konmuştur. İslam öncesi dönem ele alındığı için hem İslam'dan önceki hem de İslam'dan sonraki gelişme ve değişimler karşılaştırılmıştır. Yine bu bağlamda Humus ehli ve Hille ehli arasındaki statü farkları incelenmiş, özellikle İslam'ın, Kusay b. Kilâb ile beraber gerçekleşen Kâbe ile ilgili düzenlemelerin hangilerini iptal edip hangilerini devam ettirdiği gibi hususlar gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Kâbe, cahiliye, hac, umre, ihram, hums

ABSTRACT

HAJJ AND UMRAH IN PRE-ISLAMIC PERIOD

Ayşenur KOTAN
Ondokuz Mayıs University
Institute of Graduate Studies
Department of Islamic History and Arts
Master, June/2021
Supervisor: Prof. Dr. İsrail BALCI

This study examines hajj worship, a part of religious life of Arabs in Pre-Islamic Period. The thesis aims to reveal historical background of hajj worship which is one of the most important Islamic worship. For this purpose, the changes in Kabah based on the Prophet Hazrat İbrahim up to Islamic Period have been observed in this study. Then, the information how Islam has adopted and turned the hajj worship, having existed during the age of ignorance (Jahilliyah), into actual form has been provided in the study.

The Prophet Hazrat performed umrah for once and hajj three times during his life. He showed both how to perform this act of worship and which of the previous hajj rituals were removed during the hajj worship he performed on the 10th year of Hejira. Thus, he placed the practices of Jahilliyah on a solid religious basis.

In our study, the classical works of the first period were preliminary used. Moreover, the subsequent works were applied when required.

This thesis is composed of three parts; namely, introduction, subsequent three sections and conclusion. The introduction part contains the problem, purpose and importance, the scope and method of the thesis.

In the first part of the thesis, a conceptual framework of the word “Jahilliyah” was discussed, and the pre-Islamic religious structure of Arabic society and brief history of Kabah were mentioned.

In the second part of the thesis, Kabah visit of Arabs in Jahilliyah age and their rituals performed during the hajj worship were investigated and compared with the Islamic hajj.

In the third part of the thesis, the arrangements of Quraysh with regard to Kabah were mentioned. In the conclusion part, a study on the hajj worship in the Pre-Islamic Period was generally assessed.

The practices of Jahilliyah age with regard to this act of worship changing with Islam and turned into its fundamental form were put forward as a result of research. As the pre-Islamic period was discussed, both pre-Islamic and post-Islamic developments and changes were compared. Again, within this context, the status differences between the people of Hums (Humus ehli) and the people of Hille (Hille ehli) were examined and it has been revealed that which of the Islamic arrangements on Kabah performed with Kusab b. Kilâb were aborted and which of them were sustained.

Keywords: Kabah, jahilliyah, hajj, umrah, ihram, hums

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Temelleri Hz. İbrahim zamanına dayanan hac ibadeti uzun yıllar onun öğrettiği şekilde yerine getirilmiştir. Ancak cahiliye dönemine gelindiğinde, Arapların putperestlik inancı ile birlikte hac ibadetinin formunda birtakım değişiklikler yapılmış ve bu inanca göre yeniden düzenlenmiştir.

Cahiliye dönemi hakkında birtakım çalışmalar yapılmış olmasına rağmen hac ibadetiyle ilgili müstakil bir eser olmaması bizi bu konuda çalışmaya yöneltti. Hac ibadetinin tarihî süreç içerisinde geçirdiği evreleri ortaya koymak ve bu ibadetin İslam inancındaki konumunu daha iyi anlayabilmek amacıyla, böyle bir çalışmanın yararlı olacağına karar verdik.

Uzun soluklu bir işi isteksiz olarak, sevgi duymadan yapmak baştan kaybetmek anlamına gelir. Cahiliye dönemi, lisans yıllarımdan beri bende merak uyandırmış ve araştırmaya sevk etmiştir. Konu ile ilgili fikirlerimin oluşması, organize olması yavaşça, sabırla ve tefekkürle oldu.

Bu süreçte hiçbir yardımını esirgemeyen, çok kıymetli zamanlarını ayırarak gece gündüz demeden, satır satır okuyarak tezin son haline gelmesini sağlayan, değerli fikir ve eleştirilerinden her zaman yararlandığım danışman hocam Prof. Dr. İsrafil Balcı'ya teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca çalışmam boyunca manevi desteklerini ve sonsuz sabırlarını hiç eksik etmeyen ve her daim çalışma azmi ve kararlılığı sağlayan canım aileme en içten hislerimle teşekkür ederim.

Ayşenur KOTAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	VIII
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Problemi	1
2. Araştırmanın Amacı Ve Önemi.....	1
3. Araştırmanın Kapsamı Ve Yöntemi	2
1. BİRİNCİ BÖLÜM	4
1.1. Cahiliye: Kavramsal Çerçeve.....	4
1.2. Araplarda İnanç	7
1.2.1. Önemli Putlar.....	9
1.2.2. Farklı İnanç Telakkileri	13
1.3. İslam'a Kadar Kâbe'nin Kısa Tarihi	16
2. İKİNCİ BÖLÜM	21
ARAPLARDA HAC İBADETİ	21
2.1. Hac Kavramı	21
2.2. Hac İbadetinin Tarihçesi	21
2.3. Cahiliye Döneminde Kâbe Ziyareti Ve Hac İbadeti	23
2.4. İhram	24
2.5. Tavaf.....	26
2.6. Telbiye.....	27
2.7. Haceru'l-Esved.....	28
2.8. Sa'y Yapmak.....	30
2.9. Cemreler	30
2.10. Hedy Kurbanı	32
2.11. Umre.....	33
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	35
KUREYŞ'İN KÂBE İLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ	35
3.1. Hicâbe (Sidâne).....	35
3.2. Rifâde	36
3.3. Sikâye.....	38
3.4. İfâze ve İcâze.....	39

3.5. Emvâlu'l-Muhacere.....	40
3.6. Mina'da Bekleme	41
3.7. Vakfe	42
3.8. Humus/Ahmesîlik.....	43
3.9. Evlere Arkadan Girme Meselesi	46
3.10. Haram Aylar Ve Nesî Uygulaması.....	47
3.11. Hac Aylarında Ticaret	49
SONUÇ	51
KAYNAKÇA	53
ÖZ GEÇMİŞ	55

SİMGELER VE KISALTMALAR

b.	: bin (oğlu)
bnt.	: binti (kızı)
bk.	: Bakınız
b.y.y.	: Basım yeri yok
C.	: Cilt
çev.	: çeviren
Hız.	: Hazreti
km	: Kilometre
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
ö.	: Ölüm
S.	: Sayı
s.	: sayfa
s.a.v.	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
thk.	: Tahkik
y.y.y.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

1. Araştırmanın Problemi

Araştırmanın konusunu Arapların İslam öncesindeki dini hayatlarının bir parçası olan Umre ve Hac ibadeti oluşturmaktadır. Hac ibadetinin temeli Hz. İbrahim peygambere, hatta Hz. Âdem'e kadar dayandırılmaktadır. Son elçi Hz. Muhammed, peygamber olarak gönderildiği zaman Araplar hac ve umre ibadetini yapmaktaydılar. Ancak Hz. İbrahim ve Hz. İsmail'den sonraki dönemde giderek tevhid inancından uzaklaşıldığı için bu ibadetlere dair uygulamalara hem şirk unsurları karıştırılmış hem de bu ibadetlerin özü, bağlamından koparılmıştı. Hatta müşrikler Kâbe ziyaretine dair kendilerine özgü birtakım kaideler belirlemişlerdi.

İslam inancı, eski cahiliye dini hayatında var olan bu ibadeti benimsemiş, ancak aslı formuna dönüştürerek nasıl yapılması gerektiğine dair de detaylar vermiştir. Hatta Hz. Muhammed'in fiili uygulaması ile beraber Kâbe ve Hac, İslam inancının en önemli ibadetlerinden birisi olmuş ve bu konu ayetlere de yansımıştır. Bununla beraber İslam, bu ibadetlere dair birtakım düzenlemeler de getirmiştir.

Hac ve umre ibadetine dair detaylar genelde İslam'dan sonraki uygulama üzerinden ele alınmış, birçok detay anlatılmıştır. Özellikle fıkıh ve ilmihal kitaplarında hayli ayrıntılı bilgiler bulunmakla beraber, konunun bir ayağı olan İslam öncesindeki dönem göz ardı edilmiştir. Oysa İslam öncesi döneme ait kaynaklarda hac ve umre ziyaretine dair oldukça önemli bilgiler yer almaktadır. İşte bizim araştırmamızın problemi, İslam sonrası hac ve umre ibadetinin İslam öncesinden bağımsız olarak ele alınıp tarihsel arka planından koparılmasıdır. Araştırmamızın İslam öncesi dönem ele alınırken aynı zamanda dolaylı olarak bu ibadetlere dair İslam'dan sonraki gelişme ve değişikliklere de ışık tuttuğu kanaatindeyiz.

2. Araştırmanın Amacı Ve Önemi

Tezimizin amacı, İslam öncesindeki Arap dinî hayatının en önemli ritüellerinden birisi olan Kâbe ziyareti ve Hac ibadetine dair uygulamayı, bu ibadetlere dair detayları, tarihi veriler çerçevesinde ele alıp ortaya koymaktır. Bu çerçevede konumuzun bir parçası olan Kâbe'nin kısa tarihine, Arap dini hayatındaki önemine, Kâbe ziyaretinin Araplar açısından önemi ve dinî bağlayıcılığı gibi detaylara da yer verilmiş ve İslam'ın en önemli ibadetlerinden birisi olan umre ve hac ibadetinin

tesisine kadar tarihsel süreç ortaya konmuştur. Böylece İslam'daki umre ve hac ibadetinin tarihsel arka planı gözler önüne serilmiştir. Keza İslam'la birlikte değişen ve aslî formuna dönüştürülen bu ibadetlere dair cahiliye dönemi uygulamaları da ortaya konmuştur.

Tezimizin özgün değeri ve en önemli farklılığı, daha önce bu konu hakkında müstakil bir çalışmanın yapılmamış olmasıdır. Yaptığımız çalışma ile hac ve umre ibadetinin tarihsel arka planı gözler önüne konurken, aynı zamanda İslam'dan önceki dönemde bu ibadetlere dair detaylar ortaya konmuştur. Böylece İslam inancı ile beraber umre ve hac ibadetinin muhtevastındaki değişiklikler de gözler önüne serilmiştir. Keza İslam bu ibadeti aslî formuna dönüştürürken, aynı zamanda Arapların hac ibadetine dair düzenlemeleri de ortaya konmuştur. Hatta Hz. İbrahim'den Hz. Muhammed'in gönderiliş süreci içinde ne tür gelişme ve değişmelerin yapıldığı da tespit edilmiştir. Böylece İslam'daki umre ve hac ibadetinin alt yapısı ve tarihsel arka planı ortaya konurken, İslam'ın hangi cahiliye adetlerini veya uygulamalarını ilga ettiğı gerçeğı de ortaya çıkmıştır.

Diğer yandan İslam'dan önceki umre ve hac ibadeti ile ilgili birtakım ritüellerin İslam'dan sonra da devam ettiğine dair değerlendirmeler veya yorumlar yapılmaktadır. Tezimiz İslam öncesi dönemi ele aldığı için hem İslam'dan önce hem de İslam'dan sonraki gelişme ve değişmelerin karşılaştırmasını sunma imkanı da vermiştir. Dolayısıyla bu durum tezimizin özgün değerini arttıran önemli unsurlardan birisidir.

3. Araştırmanın Kapsamı Ve Yöntemi

Tezimizin kapsamını, İslam'a kadar Kâbe'nin kısa tarihi, cahiliye dönemindeki Kâbe ziyareti, umre ve hac ibadeti, bu ibadetlere dair uygulanan ritüeller, Kureyş'in Kâbe ziyareti ve hac ibadetiyle ilgili düzenlemeler gibi konular oluşturmaktadır.

Ayrıca Hz. İbrahim'den başlayarak Hz. Muhammed'in peygamberliğine kadar olan süreçte Kâbe ve hac ibadetinin tarihi serüveni ortaya konmuştur. Bu tarihsel veriler aynı zamanda İslam'dan sonraki umre ve hac ibadetine dair detayların da tarihsel arka planını gözler önüne sermiştir. Böylece şirk unsurlarından arındırılan umre ve hac ibadetinin tevhit inancının özü ve merkezi olma süreci de dolaylı olarak ortaya konmuştur.

Araştırmada, nitel (literal tarama) yöntemi kullanılmıştır. Öncelikli olarak İşlam öncesi döneme ait ilk kaynaklar belirlenecek ve bunların taraması yapılmıştır. Dolayısıyla öncelikli hedefimiz ilk kaynaklardaki bilgilere ulaşmak ve bunları ortaya çıkarmak olmuştur. Ardından İşlam'dan sonraki döneme dair konumuzla ilgili klasik kaynaklar veya hassaten bu konu hakkındaki doğrudan veya dolaylı çalışmalar ya da eserler taranmıştır.

İşlam öncesi eserler taranırken, Kâbe'nin tarihi, Arap dini hayatındaki hac ve umre ibadeti, bu ibadetlere dair ritüeller, Hz. İbrahim'den başlamak üzere Hz. Muhammed'e gelinceye kadar bu ibadetlere dair ne tür gelişme ve değişmelerin olduğu, Kureyş'in Kâbe ziyareti ve hac ibadeti ile ilgili düzenlemeleri, son olarak da vahiy ışığında İşlamî dönemdeki hac ibadetinin genel çerçevesi ortaya konmuştur. Bu itibarla tezimizin ana kaynaklarını İşlam öncesi döneme ait klasik kaynaklar, tarih ve coğrafya kitapları oluşturmaktadır.

Veri toplama araçlarından doküman yöntemini esas alıp araştırılması hedeflenen olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallere ulaşıp orijinalliği kontrol edilerek verilerin analizi yapılmıştır. Nitel analiz yöntemi kullanılıp veriler derinlemesine incelenmiş birbirleri ile ilişkilendirilip sonuca varılmıştır.

Diğer yandan vahyin verileri de en önemli referanslarımızdan birisidir. İlk önce hac ayetleri ve hac ile ilgili hadislerdeki malzeme taranmış ve erken döneme ait rivayetler derlenmiş, müteakiben elde edilen bilgi veya bulgular değerlendirilmiştir. Değerlendirme sırasında yeri geldiğinde sözü edilen rivayetlere dayalı olarak yapılan tefsir yorumları ve ortaya konan fikhî görüşlere de atıflar yapılmış ayrıca meselenin dinî, tarihî ve kültürel boyutu gözler önüne serilmiştir. Gerek duyduğumuzda konumuz ile ilgili gördüğümüz tez ve makalelerden de yararlanılmıştır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. Cahiliye: Kavramsal Çerçeve

Kelimelerin hangi manaya geldiklerini bilmek onların mesajlarını anlamak açısından son derece önem arz ettiği için çalışmamıza “cahiliye” kavramını irdeleyerek başlamak istiyoruz. Cahiliye kelimesi Kur’an’da zikredilen bir kavramdır. Bu nedenle önce ayetlerde kullanılan bağlama, daha sonra ise rivayetlerde bu kavrama yüklenen anlama dair detayları ele alacağız.

C-h-l harflerinden türemiş olan cahiliye kavramı farklı formlarda olmak üzere Kur’an’da yirmi dört yerde geçmektedir. Kelimenin semantik incelemesi yerine sadece çalışma konumuzu ilgilendiren ve Kur’an’da yer alan bağlamıyla ele alacağımızı belirtmek istiyoruz.

Ayetlerde “cahiliye zannı, cahiliye döneminin hükmü, cahiliye taassubu” gibi terkiplerle kullanılan bu kavramın tamamı olumsuz anlamda kullanılmıştır. Zaten bu kullanıma istinaden geleneksel yorumlarda da İslam öncesi dönem olabildiğince kötülenmiş ve Müslüman gözüyle tamamen menfi anlamda ele alınmıştır. Kronolojik olarak bakılırsa ilk önce Uhud savaşına işaret eden ayetlerin bulunduğu bağlamda geçen cahiliye kavramı şu manada kullanılmıştır: “Allah’a karşı cahiliye zannı (*zanne’l-câhiliyyeti*) gibi gerçek dışı zanda bulunuyorlar. ‘Bu işte bizim hiçbir dahlimiz yok’ diyorlardı. ‘De ki, bütün iş, Allah’ındır.’”¹

Uhud mağlubiyetine işaret eden ayette kimi müminlerin yenilgide hiçbir sorumluluklarının olmadığını dile getiren açıklamalarına atıfla, Kur’an onların bu tutumunu İslam öncesindeki Arapların zanna göre hareket etmeleriyle bir tutmuş ve yermiştir. Taberî’nin yorumuna göre savaş önce Müslümanların lehindeyken bazı samimiysizler asıl gayeden sapıp ganimet derdine düşünce kontrol kaybolmuş ve gelen karşı saldırı ile tamamen dağılarak canlarının derdine düşmüşlerdir. Hatta Allah’ın ayetleri konusunda şüpheye kapılmış ve Rasulullah’ı yalanlamışlardı. Kur’an onların bu durumunu cahiliye zannı olarak nitelemiş ve mağlubiyetle ilgili “Bu işte bizim bir dahlimiz yok. Eğer bu hususta bizim fikrimiz sorulsaydı savaşa çıkmazdık”² gibi sözler sarf etmişlerdir.

¹ Âl-i İmran, 3/154.

² Ebû Cafer Muhammed b. Cerir et- Taberî, *Câmiu’l-Beyân fi Tefsîri’l-Kur’ân*, C. VII, Dâru’t-Terbiye, b.y.y., s. 316.

Cahiliye anlayışına göre Araplar bol kazanç elde ederlerse doğru yolda olduklarını, Allah'ın kendilerini ödüllendirdiğini düşünürdü. Buna mukabil şer ve kötülükle karşılaşarlarsa yanlış yolda oldukları için Allah'ın kendilerini uyardığını veya cezalandırdığını zannederlerdi. Uhud savaşında mağlubiyet yaşanınca, içlerine şüphe düşmüş ve böyle bir zanla hareket ettikleri için yerilmişlerdir. Böylece Rasulullah'ı suçlarken kendilerini temize çıkarmaya çalışmışlardır. İlgili ayette de onların "cahiliye" zannıyla hareket ettiklerine değinilmiş ve bu tutumları yerilmiştir.

Ahzâb suresindeki ayette geçen cahiliye kavramı ise doğrudan Rasulullah'ın eşlerine yönelik bir hitaptır ve şu uyarı yapılmaktadır: "Evlerinizde oturun ve eski cahiliye kadınları gibi siz de açılıp saçılmayın..."³

Ayetin muhtevasında cahiliye dönemindeki kadınların durumu (*teberruce'l-câhiliyyeti*) yerilmiş ve erkekler ortasında gösterişli bir şekilde yürüyüp dikkatleri üzerlerine çekmelerinin yanlışlığına atıfla, peygamber eşlerinin de benzer davranış sergileyip kem gözlere maruz kalmamaları gerektiği uyarısı yapılmıştır.

Fetih suresinde geçen cahiliye kavramında ise müşriklerin mutaassıp tavırlarına (*hamiyyete'l-câhiliyyeti/cahiliye taassubu*) atıf yapılmış ve bu tutumları yerilmiştir.⁴ Buna mukabil samimi müminlerin Rasulullah'a güvendikleri ve onun kararlarına uydularına işaret edilmiştir. Taberî'ye göre ayette geçen cahiliye taassubu nitelemesi, Hudeybiye Antlaşması'nın metni yazılırken kâfirlerin Rahman ve Rahim kelimeleri ile "Allah'ın Rasulü" ibaresine olan itirazlarına işaret edilmektedir. Böylece müşriklerin inatçı tutumlarının yerildiğini, buna mukabil müminlerin kalbine sekînet ve güven duygusu verildiğini ileri sürmüştür.⁵ Müşriklerin bu tutumlarında beşeri duygularını, fikri ve ruhi prensiplere bağlayan hiçbir düşünsel bilinç olmaksızın sırf kabile ve asabiye duygularının etkili olduğuna dair yorumlar yapılmıştır. Dolayısıyla burada körü körüne hareket etmeleri kınanmıştır.

Mâide suresindeki ayette ise cahiliye dönemindeki adaletsiz yargılamaya atıfla, Hz. Peygamber'den de benzer bir tavır bekleyen kimi Yahudiler yerilmiştir. Nitekim ilgili ayette "Onlar hâlâ cahiliye hükmünü (*hukme'l-câhiliyyeti*) mü istiyor?"⁶ açıklamasıyla kişiye özel hukuk beklentilerinin yanlışlığına dikkat çekilmiştir. Elmalılı Hamdi Yazır bu ayeti şöyle yorumlamıştır:

³ Ahzab, 33/33.

⁴ Fetih, 48/26.

⁵ Taberî, *Câmiu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*, C. XXII, s. 253.

⁶ Mâide, 5/50.

Rivayete göre bu ayet Benî Nadîr ve Benî Kureyza Yahudileri arasındaki adam öldürme olayından dolayı Peygamberimizden hüküm talep etmeleri ve Peygamberimiz tarafından musavat (eşitlik) ile hükmedilmesi üzerine Benî Nadîr'in bu eşitlik hükmüne razı olmayarak cahiliye âdeti üzere üstünlük sevdasında bulunmaları sebebiyle nazil olmuştur.⁷

Müfessir Kurtubi de benzer bir hususa atıfla, cahiliye döneminde soylu olan ile daha aşağı seviyede olana farklı yaptırım uygulandığını hatırlatarak, kendilerini üstün gören Benî Nadîr Yahudilerinin kendilerine özel hükümler tatbik edilmesini istediklerine işaret etmiştir.⁸ Dolayısıyla kimi Yahudilerin Hz. Muhammed'den kişiye özel karar beklentisi, cahiliye anlayışındaki uygulamaya benzetilmiştir.

Dört ayrı ayette geçen *cahiliye* kavramının tamamı olumsuz anlamda kullanılmıştır. Geleneksel yorumlarda cahiliye her ne kadar bilgisizlik ve karanlığın kol gezdiği bir çağ gibi yorumlanmışsa da, esasen Arap toplumunun bilgisiz olmadığını, aksine bu kavramın bilgisizliği değil daha çok hilmsizliği ifade ettiğini söylemek mümkündür. *Hilm*, ağırbaşlılık, ihtiyatlılık gibi anlamlara gelmekle birlikte hilmsizlik ise kibirlilik, küstahlık, haddini bilmezlik, ihtiyatsızlık gibi manalar içermektedir. Bu tür kişilerin tacizlerine karşı müminlerin sadece “selam” deyip geçtiklerine dikkat çekilmiştir.⁹ Ayetteki *cehl* kelimesi gösteriş, kaba ve katı, inatçı ve mutaassıp tavır gibi anlamlarda kullanılmıştır. Referans verdiğimiz ayetlerde geçen *cahiliye* kavramı olumsuz anlamda kullanıldığı için rivayetlerde veya geleneksel yorumlarda bu kavrama ve hassaten İslam öncesindeki döneme bütünüyle olumsuz anlam verilmiştir. Oysa bu dönemin bilgisizlik çağı olmadığını özellikle belirtmek isteriz.

Araplar arasında birçok bilge ismin olduğu, şairleri ve hikmetli sözleriyle toplumu etkileyen önemli şairlerin bulunduğu bilinmektedir. İyi bir şaire sahip olmak kabilelerin övünç kaynağıydı. Yazılan en güzel şiirler, itibar kazandıran ödül olarak Kâbe'nin duvarlarına asılırdı. Sözlü kültür etkili olduğu için şiirler cahiliye dönemi Arap edebiyatının temelini oluşturmuş, savaşarak kaybetmekten ziyade hitabî atışmada mağlup olmak daha çok yerilen davranış sayılmıştır. Züheyr b. Ebû Sülâmâ,¹⁰ Nâbîga el-Ca'dî,¹¹ İmru'ul-Kays, Meymûn b. Kays,¹² el-Mütelemmis ed-

⁷ Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. III, Eser Neşriyat, İstanbul 1982, s. 1703.

⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmil'l-Kur'ân*, çev. M. Beşir Eryarsoy, C. VI, Buruc Yayınları, İstanbul 2019, s. 278.

⁹ Furkan, 25/63.

¹⁰ Ebû Muhammed Abdulmelik b. Hişam b. Eyyub el-Himyârî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka vd., C. I, Kahire 1936, s. 107.

Dab'i,¹³ gibi isimler o dönemin şairlerinden bazılarıdır. Bu şairlerin bir kısmı hakem veya el-kâmil gibi sıfatlarla yüceltilmişlerdir. Bunlara ilaveten o dönemde astroloji (ilm-i nücum) ile ilgilenen, okuma yazma bilen, nesep konusunda uzman, iz sürmede yetenekli, rüya tabiri konusunda bilgili kimselerin varlığı da bilinmektedir. Bu nedenle böyle bir toplumu cahil ve bilgisiz olarak görmenin yanlış olacağı kanaatindeyiz. Her şeyden önce dostluğunu, düşmanlığını, sevgisini ve nefretini şiirle ve hikmetli sözlerle ifade eden insanları cahil kabul etmek mümkün değildir.

1.2. Araplarda İnanç

İslam, dinî ve kültürel vasat putperestliğin hakim olduğu bir coğrafyada doğmuş olsa da, daha öncesinde burada Hz. İbrahim'in tevhid inancı veya dinî geleneğinin hakim olduğuna inanılmaktadır. Araplar ata olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim'e büyük bir saygı duydukları gibi, onun yadigârı olarak kabul ettikleri Beyt'e (Kâbe) de son derece ihtimam gösteriyorlardı. Bununla beraber süreç içinde onun dinî geleneğinden koparak tevhidin merkezi olan Mekke, putperestliğin hakim olduğu bir merkeze dönüşmüş ve Arabistan'ın değişik bölgelerine bu anlayış yayılmıştır. Her ne kadar farklı inanç telakkilerinden söz edilse de, İslam'ın geldiği coğrafyanın kahir ekseriyetinin putperest olduğunu söylemek mümkündür.

Putperestlik teriminin Batı dillerindeki karşılığı Paganizm'dir. Latince "pagan" kelimesinden türeyen Paganizm, Ortaçağ başlarında kilise tarafından Hıristiyan olmayanlar için kullanılırken, XVIII. yüzyıldan itibaren çok tanrılı dinî inançları tanımlayan bir kavram olmuştur.¹⁴ İslam kaynakları diğer Sâmi kavimler gibi Arapların en eski dinlerinin tevhid esasına dayandığını haber vermektedir.¹⁵ Nitekim Huzâa kabilesi Mekke'ye hakim olana kadar Arapların tevhid inancına sahip oldukları bilinmektedir. Ancak bu kabilenin Mekke'ye hakim olmasından sonra, süreç içinde Araplar arasında giderek putperestliğin yayıldığı kabul edilir.

¹¹ Ebû Cafer Muhammed b. Habib el-Bağdadî, *Kitâbu'l-Muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstädter, Matbaatü'd-Dâire, Haydarâbâd-Dekken 1361/1942, s. 329.

¹² Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2013, s. 498.

¹³ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 309.

¹⁴ Ahmet Güç, "Putperestlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, s. 365.

¹⁵ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, çev. Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, C. LXXXIV, Ankara 1968, s. 16.

Araplar arasında putperestliğin Huzâa kabilesinin şefi olan Amr b. Luhay tarafından yayıldığına dair bir genelleme yapılmıştır.¹⁶ Anlatılanlara göre Amr b. Luhay, yakalandığı bir hastalıktan kurtulmak için şifalı olduğuna dair bilgi edindiği Filistin yakınlarındaki ‘Belka’ bölgesine gitmiş, bir süre burada kaldıktan sonra halkın putlara taptığını görüp sebebini sormuş, yağmur yağması için veya düşman saldırılarına karşı onlardan yardım istediklerini duyunca, Mekke’ye dönerken kendisine bir put vermelerini istemiş ve getirdiği putu Kâbe’nin avlusuna diktikten sonra giderek putperestlik yayılmaya başlamıştır. Getirdiği putun Hubel olduğu iddia edilmiştir.¹⁷ Ancak bu putun Arabistan’a getirilmesi ile ilgili farklı iddialar da mevcuttur. Ezrakî’nin naklettiğine göre Amr onu Cezîre topraklarındaki Hît’den getirmiştir.¹⁸ Son dönem İslam tarihi yazarlarından bazılarının göre ise bu putun kökeni Yemen’dir. Huzâa kabilesi Yemen’den gelirken Hubel’i Mekke’ye getirmiş ve böylece Araplar arasında Hubel’e tapınma başlamıştır.¹⁹

Rivayetlerde Arapların uzak diyarlara giderken kutsal kabul ettikleri Kâbe hareminden taş aldıkları, onun vasıtasıyla korunduklarına inandıkları, konakladıkları yerlerde onları takdis ettikleri ve bu anlayışın giderek putperestliğe zemin hazırladığına dair haberlere yer verilmiştir.²⁰

Her ne kadar Arabistan’da putperestliği Amr b. Luhay’ın başlattığı söylene de bu iddia çok inandırıcı gözükmemektedir. Amr, Hubel’i getirmiş olabilir, ancak Kureyşliler Hubel putundan önce de tevhid geleneğinden hayli uzaklaşmıştı.²¹

Amr b. Luhay’ın putperestliği yaydığına atıfla “Ben cehennemde Huzâalı Amr b. Luhay’ı, bağırsaklarını ateş içinde sürükler halde gördüm. Çünkü o develeri putlar için salma adağı yapanların ilkiydi”²² hadisinde yerildiği iddia edilmişse de, burada farklı bir putperestlikten bahsedilmektedir. Nitekim bahsi geçen hadise göre develeri putlar için salma âdetini başlatan Amr b. Luhay’dır. Bu âdete göre cahiliye devrinde bazı develer putlara adanır daha sonra ise serbest bırakılırlardı. Böylece kutsallık kazandırılan belli yaş ve doğurganlık özelliklerine sahip develerin etinden ve sütünden yararlanılamazdı. İslam’la beraber bu olay yerilmiş ve uygulama ortadan

¹⁶ Ebu’l-Velid el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdi es-Salih Melhas, C. I, Dar-u Sekafe, Mekke 1996, s. 116; İbn Habib, *Kitâbu’l-Muhabber*, s. 100.

¹⁷ İbnu’l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 28.

¹⁸ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 117.

¹⁹ Yaşar Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 156.

²⁰ İbnu’l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 26.

²¹ İbnu’l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 28.

²² Buhârî, *Menakıb*, 12.

kaldırılmıştır.²³ İşte bahsi geçen hadise göre Amr b. Luhay putperestliği değil, deve salma geleneğini başlatmıştır. Dolayısıyla onun putperestliğe teşvik etmesinde önemli bir paya sahip olduğundan söz edilebilir ancak putperestliği getirdiğine dair genelleme çok inandırıcı gözükmemektedir.

1.2.1. Önemli Putlar

Cahiliye dönemindeki putperestliği ifade etmek üzere birtakım isim veya tanımlamalar ortaya çıkmış, hatta bunların bir kısmı vahye de yansımıştır. Nitekim putları ifade etmek üzere Esnâm,²⁴ Ensâb,²⁵ Evsân,²⁶ Cibî,²⁷ Timsâl (temâsîl),²⁸ Ünsâ (inâs) ve Tâgut²⁹ gibi isimler kullanılmıştır. Çoğulu *ensâb* olan *nusub*, ikili taş şeklinde tanımlanarak müşriklerin kurban kestikleri putları ifade etmektedir. Yine çoğulu *evsân* olan *vesen*, daha çok insan suretindeki putlar için kullanılan bir kavram olmuştur. Sanem'in çoğulu olan *asnam* ise ağaç, altın veya gümüşten yapılan belirli şekil veya suretteki putlara verilen isimdir.³⁰

İddialara göre Araplar Kâbe'nin içinde 360 kadar put dikmişti. Bunların kabileleri temsil ettiği ve Mekke'ye geldikleri zaman her kabilenin kendi putunu ziyaret ettiği şekilde iddialar dillendirilmiştir. Ayrıca kimi evlerde özel putlar olduğu gibi aynı zamanda Mekke civarında da değişik putlar ve onlara ait mekanların olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla kabilelerin birden çok puta sahip olması veya başka putlara saygı duymasında herhangi bir beis görülmemekteydi. İyi ilişkiler içinde olan kabileler birbirlerinin putlarına saygı duyarak hediyeler sunarken, kan davalı olan kabileler birbirlerinin putlarına aynı saygıyı göstermezdi. Anılan husus din ile toplumsal düzenin ne denli iç içe olduğunu gösteren bir örnektir.

Çok sayıda puttan bahsedilmekle beraber Kur'an'da Lât, Uzza ve Menât'ın yanı sıra³¹ Vedd, Suvâ', Yeğûs, Ye'ûk ve Nesr gibi put isimlerine yer verildiğini görüyoruz.³² Ayrıca Mekke ve civarında Arapların saygı duyduğu İsâf, Nâile,

²³ Mâide, 5/103.

²⁴ En'am, 6/74; Şuarâ, 26/71; Enbiyâ, 21/57; A'raf, 7/138; İbrahim, 14/35.

²⁵ Mâide, 5/3.

²⁶ Hac, 22/30.

²⁷ Nisa, 4/51.

²⁸ Enbiyâ, 21/52.

²⁹ Nisa, 4/51; Mâide, 5/60.

³⁰ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, ss. 154-155.

³¹ Necm, 53/19.

³² Nuh, 71/23.

Zûlhalesa gibi putların bulunduğu da nakledilmektedir.³³ Hz. Peygamber Mekke'yi fethettiğinde Kâbe'nin içindeki ve etrafındaki putları imha etmiştir.

Hubel: İddiaya göre Mekke'ye ilk getirilen puttur ve daha çok Kureyş'in ilahı olarak anılmaktadır. Hubel'in nereden ve kim tarafından getirildiği konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l-Kelbî onu Huzeyme b. Mudrike b. Elyas b. Mudar'ın getirdiğini iddia etmiştir.³⁴ Ezrakî'ye göre Hubel'i Mekke'ye getiren ilk kişi Amr b. Luhay'dır ve Amr onu Cezîre topraklarındaki Hît'den getirmiştir.³⁵ Diğer bir husus ise Fenikelilerin ve İbranilerin tanrılarına Baal adını verdikleri, bu isme İbranicedeki belirsizlik takısı olan "ha" eklenerek "Ha-baal" şeklinde telaffuz edilen ismin Araplarca Hübel şekline dönüştürüldüğü ihtimalidir.³⁶ Eğer böyle bir dönüşüm gerçekleşiyse neden ve nasıl olduğuna dair bilgiler açık değildir. Bu anlatıların hangisinin doğru olduğu konusunda kesin bir sonuca ulaşmak oldukça zordur. Ancak farklı iddialar bulunsa da, Hubel'in Arabistan'ın kuzeyinden getirilmiş olma ihtimali daha yüksektir.

Kâbe etrafında bulunması nedeniyle Hubel, Kureyş'in putu olmuştur. Kırmızı akikten yapıldığı ve insan suretinde olduğu söylenir. Ayrıca sağ kolunun kırık olması nedeniyle altından bir kol yapıldığı iddia edilmiştir.³⁷ Hubel'in bir bakıcısı veya sorumlusunun (sâdin) olduğu, Arapların önemli konularda karar alacağı zaman önünde ok çektikleri gibi muhtelif haberler nakledilmiştir. Ezrakî'deki bir rivayette onun için şu ifadeler dile getirilmiştir:

Bizler ihtilafa düştük, kurtuluşu göster
Ey Hubel! Açıkça üç dileğimiz var:
Ölü, bekar bir de nikâh,
Hastada iyileşme ve sıhhat.
Eğer sen onları söylemezsen oklara emret ki onlar söylesin.³⁸

Ebû Süfyan Uhud savaşında galip geldikleri zaman memnuniyetini "Dinin yücelsin Ey Hubel!" sözleriyle ifade etmişti. Buna mukabil Rasulullah'ın "Allah hepsinden büyük, hepsinden yücedir!" diye karşılık verdiği iddia edilmiştir.³⁹ Hubel, Mekke'nin fethi ile imha edilmiştir.

³³ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 46.

³⁴ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 36.

³⁵ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, ss. 116-117.

³⁶ İbrahim Usta, "Cahiliye Dönemi Tanrılarından Hubel", *Cahiliye Araplarının İlahları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, s. 161.

³⁷ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 36.

³⁸ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 119.

³⁹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, ss. 36-37.

İsaf ve Naile: Arapların saygı duyduğu putlardan olan İsaf ve Naile, İbn İshak'ın naklettiğine göre zezemin yanında bulunmaktaydı.⁴⁰ Bir başka rivayette ise birinin Kâbe'nin yanında diğerinin de zezem kuyusuna yakın bir yerde dikili olduğuna işaret edilmiştir.⁴¹

Anlatılanlara göre bu putlara kutsallık atfedilmesinin sebebi, Cürhüm'den olan İsaf b. Bağ ve Naile bnt. Dîk adlarında bir erkek ve kadının Kâbe'de cinsî münasebette bulunup taşlaşmalarından ötürüdür.⁴² Bu olaydan sonra insanlar ibret alsın ve zinadan uzak dursun diye İsaf Safa'ya, Naile ise Merve tepesine yerleştirilmiştir. Nihayet bu olayın üzerinden uzun zaman geçtikten sonra bu iş unutulmuş, zamanla onlara kutsallık atfedilmiştir. Belki de bu iki put sadece Safa ve Merve'yi göstermek için işaret olarak konulmuş, birinin kadın diğerinin erkek şeklinde olması insanları bu tür hikayeler uydurmaya teşvik etmiş olabilir.

Lât: Arapların en önemli ilahlarından birisi olan Lât, Taif'te bulunan kaya parçasıydı ve aynı zamanda kendisine ait bir tapınak içindeydi. Sakîf kabilesinden Attab b. Mâlik'in ona bekçilik yaptığı ve ziyaretine gelenlere yiyecek ikramında bulunduğu söylenmektedir.⁴³

İddialara göre Amr b. Luhay, halka çağrı yaparak "Lât sizin rabbinizdir. O bu taşın içine girdi"⁴⁴ diyerek bu taşta kutsallık atfetmiş ve putlaşmasında etkin olmuştur. Zamanla en önemli ilahlardan birisi haline gelen Lât'a diğer bölgelerdeki kabileler de saygı duymuş ve ona nispetle çocuklarına "Zeyd el-Lât" ve "Teym el-Lât" gibi isimler vermişlerdir.⁴⁵ Mekke'nin fethinden sonra Rasulullah, Ebû Süfyan ve Muğire b. Şu'be'yi göndererek bu putu yıktırıştır.⁴⁶

Uzza: Cahiliye döneminin önde gelen putlarından biri olan Uzza, Nahle'de bulunan üç dikenli ağaçtan oluşmaktaydı. İnsanları ona tapmaya davet eden ilk kişinin Amr b. Rebia ile Haris b. Ka'b olduğu iddia edilmiştir.⁴⁷ Kureyş'in de büyük saygı duyduğu bu putun bulunduğu alanda, ona kurban kesmek için Gabgab adı

⁴⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 84.

⁴¹ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 37.

⁴² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 85; İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 319; El-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 88.

⁴³ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, ss. 30-31.

⁴⁴ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 126.

⁴⁵ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 31.

⁴⁶ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 315.

⁴⁷ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 126.

verilen bir alanın olduğu söylenir.⁴⁸ Kimi Araplar Kâbe'yi tavaf ettikten sonra Uzza'yı da ziyaret eder ve ardından ihramdan çıkardı. Yine buna nispetle Arapların çocuklarına Abdul Uzza ismini verdikleri bilinmektedir. Mekke'nin fethinden sonra Rasulullah Halid b. Velid'i gönderip bunu imha ettirmiştir.

Menat: Kur'an'da ismi geçen üç puttan biri olan Menat, genel itibariyle Medinelilerin putu olarak bilinse de tüm Araplar tarafından saygı görmüştür. Ezrakî'nin rivayetine göre Evs, Hazreç, Ezd, Gassan ve Şam bölgesindeki Arap kabilelerinin putuydu ve aynı zamanda Kudeyd bölgesindeki Müşellel'de bulunuyordu.⁴⁹

İbnu'l-Kelbi'nin rivayetine göre Evs ve Hazrec kabileleri kadar Menat'a saygı gösteren başka bir kabile yoktu.⁵⁰ Değişik kabileler de ona tazimde bulunmuştur. Ziyaretçiler tıpkı Kâbe gibi onu da tavaf etmiş, kurbanlar kesmiş ve hediyeler sunmuştur. Hediyelerin sunulduğu bir bölümün olduğu ve ziyaretçilerin ona özgü telbiyeler getirdiklerine dair haberler nakledilmiştir. Özellikle Medineliler Menat'ı tavaf etmeden yapılan hac ibadetinin kabul olmayacağına inanıyordu.⁵¹

Hz. Peygamber, putları imha kararı verdiği zaman, Said b. Ubeyd el-Eşheli'yi görevlendirmiş ve putlar onun vasıtasıyla ortadan kaldırılmıştır.⁵²

Zülhalesa: Yeri konusunda ihtilaf bulunan bu put için bir rivayette Mekke ile Yemen arasında Tebâle'de bulunduğu,⁵³ bir başka rivayette ise Mekke köylerinden Merrüzahrân vadisinde olduğuna dair bilgiler mevcuttur.⁵⁴ Zülhalesa, üzerine bir çeşit taç oyulmuş ak bir taşı. Ziyaretçiler ona hediyeler sunup kurban keser, önünde fal okları çekerek çıkan sonuca göre karar verirlerdi.⁵⁵ Zülhalesa ismi şiirlerde ve bazı hadislerde⁵⁶ de geçmektedir. Şiirlerde "el-veliyye" kelimesiyle Zülhalesa kast edilmiş, kelime Arapça dil bilgisine göre müennes olduğu için bu put dışı kabul

⁴⁸ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 32.

⁴⁹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 125; İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 317.

⁵⁰ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 30.

⁵¹ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 30.

⁵² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 131.

⁵³ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 46.

⁵⁴ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 388.

⁵⁵ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 40.

⁵⁶ Buhârî, *Da'vât*, 19.

edilmiştir. Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber'in emriyle Cerîr b. Abdullah el-Becelî tarafından imha edilmiştir.⁵⁷

1.2.2. Farklı İnanç Telakkileri

Araplar çeşitli putlara tapmakla beraber aynı zamanda Allah inancına da sahiptiler. “Onlara ‘Gökleri ve yeri yaratan kimdir?’ diye sorulsa ‘Şüphesiz Allah yarattı’ derler” mealindeki ayet de bunu ortaya koymaktadır.⁵⁸ Allah’a inanmakla beraber bir beşerin onunla ilişki kuramayacağını düşünüyorlardı. Aynı zamanda meleklerle inanıp onları Allah’ın kızları olarak görüyorlardı. Bu telakkiden mülhem olarak edindikleri putları, meleklerin somut sembolleri olarak görmüşlerdi ve onlar adına kurbanlar kesip, onları takdis ederek melekleri memnun edeceklerine, böylece meleklerin de Allah katında kendilerine şefaath edeceklerine inanıyorlardı. Nitekim bu yüzden “Bizi Allah’a yakınlaştırsınlar diye onlara tapıyoruz”⁵⁹ dediklerine işaret edilmiştir. Araplara göre Allah her şeyi yarattıktan sonra dünyadan el eteğini çekmişti. Dolayısıyla onlara göre çok yüce olan Allah’la ancak putlar vasıtasıyla iletişim kurulabilirdi.

Müşrikler arasında ahireti reddedenler olduğu gibi ona inananlar da vardı.⁶⁰ Kur’an’da geçen ahiret ile ilgili kavramların bir kısmı dönemin şairleri tarafından da kullanılmıştır. Nitekim el-Ahnes b. Şihab et-Teymî şöyle demiştir:

Savunma yaptığı gün hasmı seyrettim
Ve ondan savaşma yöntemi aldım
Öğrendim ki Allah kulunu mükafatlandırarak
Hesap gününde en güzel amellerine karşılık.⁶¹

Ahireti inkâr edenler “Biz ölüp toprak ve kemik yığını haline geldikten sonra mı diriltilecekmiz? Atalarımız da mı diriltilecek?”⁶² gibi itirazlar dile getirip, tekrar dirilmeyi reddetmişlerdir. Keza “Allah’ın ölen birisini diriltmeyeceğine dair en büyük yeminleri ettiler”⁶³ ayetinde de bu konudaki inkârlarına işaret edilmiştir.

⁵⁷ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 41.

⁵⁸ Lokman, 31/25.

⁵⁹ Zümer, 39/3.

⁶⁰ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 322; ayrıca bk. Abdurrahman Okuyan, “Arap Yarımadası’nda İslâm Öncesi Dini Yapı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2018, ss. 107-134.

⁶¹ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 323.

⁶² Saffat, 37/16-17.

⁶³ Nahl, 16/38.

Araplar arasında meleklerle inanan ve onlara tapanlar da vardı. Onları ilahi bilgiye muttali olan varlıklar olarak gördükleri için, Rasulullah'ın nübüvvetine itiraz ederken “Ona, bir meleğin eşlik etmesi gerekmez miydi?”⁶⁴ mealinde sözler sarf etmişlerdir. İslam inancına göre melekler ruhani varlıklardır. Müşrikler ise melekleri dışı olarak nitelendirmişler⁶⁵ ve onları Allah'ın kızları olarak görmüşlerdir. Bu yüzden erkeleri kendilerine nispet ederken, kızları Allah'a nispet etmişlerdir. Kur'an onların bu tutumunu şiddetle kınamıştır.⁶⁶ Araplar arasında meleklerin yanı sıra cinlere tapanlar da vardı. Nitekim şu ayet, bu inançlarına işaret etmektedir:

O gün Allah onların hepsini toplayacak ve meleklerle soracak: ‘Bunlar mıydı size tapmakta olanlar?’ Melekler şöyle cevap verecekler: ‘Hâşâ! Sen yüceler yücesisin. Bizim velimiz onlar değil sensin.’ Gerçekte onlar cinlere tapıyorlardı, çoğu onlara inanmıştı.⁶⁷

Araplar ata olarak Hz. İbrahim'e büyük saygı duymakla beraber onun peygamber olduğuna dair inançlarını kaybetmişlerdi. Mamafih herhangi bir beşerin Allah'la iletişim kurup gaybî bilgi elde edemeyeceklerine inandıkları için Hz. Muhammed'in nübüvvetine inanmamışlar veya onu insanüstü bir varlık olarak görmüşlerdir. Nitekim onun beşeri yönüne atıfla, “Bu ne biçim nebî, (bizler gibi) yemek yiyor, çarşılarda dolaşıyor”⁶⁸ itirazıyla nübüvveti için delil istemişlerdir. Kimisi ise onu sıradan insan olarak gördüğü için “Allah muhatap alacaksa soylu ve asil birisini almalı” gibi itirazlar dillendirmiştir.⁶⁹ Müfessirler bu itirazı Velid b. Muğire'nin dile getirdiğini iddia etmiş ve nebî olacak kişinin kendisi veya Sakîf kabilesinin şefi olan Urve b. Mesud gibi saygın ve güçlü birisi olması gerektiğini savunmuştur.⁷⁰ Müşrikler arasında ayrıca kader veya ilahi yazgıya inananlar da vardı. Kimisi Rasulullah'a karşı savunma yaparken “Allah dileseydi müşrik olmazdık”⁷¹ gibi itirazlar dillendirmiştir.

Bütün bunlar Araplar arasında farklı inanç telakkilerinin bulunduğu gösteren verilerdir. Sonuçta çoğunluğu putperest olmakla beraber Hıristiyanlık, Yahudilik, Mecusilik, Haniflik ve Sabiilik gibi farklı inançlardan da haberdar

⁶⁴ Furkan, 25/7.

⁶⁵ Necm, 53/27.

⁶⁶ Saffat 37/149.

⁶⁷ Sebe, 43/40-41.

⁶⁸ Furkan, 25/7.

⁶⁹ Zuhruf, 43/31.

⁷⁰ el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmil'l-Kur'ân*, C. XV, ss. 491-492.

⁷¹ Nahl, 16/35.

oldukları bilinmektedir.

Hicaz'da putperestlikten sonra en fazla mensubu olan din Yahudilikti. Medine'de Benû Kaynuka', Benû Nadîr ve Benû Kurayza'nın yanı sıra irili ufaklı birçok Yahudi kabilesi ikamet etmekteydi. Yahudilerin Mekke'de yaşadıklarına dair bir bilgi yoktur. Buna mukabil ticarî amaçla Mekke'ye gelip giden Yahudi tüccarlardan bahsedilmektedir.⁷² Yahudi kültürü özellikle Medine'deki Arapları etkilemişse de Araplar onların dinini tercih etmemiştir. Keza aralarındaki ilişkilerde de din farklılığı problem olmamıştır. Diğer yandan Yahudiler tek Tanrı'ya inandıkları için Arapları kendilerine göre hem dinî hem de kültürel yönden küçük görmüşlerdir.

Arabistan'ın güneyindeki Negrân tarafında ve kuzeydeki kabileler arasında Hıristiyanlığın benimsendiğine dair birçok veri bulunmaktadır. Bazı rivayetlerde Kâbe'nin içinde Hz. İsa ve Meryem'in tasvirlerinin bulunduğu bahsedilmiştir.⁷³ Ancak bu konuda bir detay verilmemiştir. Buna mukabil Mekke'de Varaka b. Nevfel ve Osman b. el-Huveyris gibi isimlerin Hıristiyan olduğu iddia edilmiştir.⁷⁴ Ancak bu konudaki rivayetler yeteri kadar ikna edici değildir.

Geleneksel Müslüman algısına göre Haniflik, Hz. İbrahim'in öğretisi üzerinde bulunup Allah'tan başka ilah olmadığına inanan insanların mensup olduğu bir inançtır. Mekke'de Hanif olarak nitelenen bazı kişilerin olduğu ve onun dininin izini sürdükleri iddia edilmiştir ancak tevhide inanmaları nedeniyle bu şekilde anıldıkları anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle bireysel anlamda tevhide inananların, onun dinî geleneğini devam ettirdiklerini söyleyecek yeteri kadar ikna edici veri yoktur. Muhtemelen tevhide inanmaları nedeniyle kimi muvahhitler bu şekilde anılmıştır. Sözü edilen Hanifler arasında Osman b. el-Huveyris, Varaka b. Nevfel, Ubeydullah b. Cahş,⁷⁵ Zeyd b. Amr⁷⁶ gibi isimlerden bahsedilmektedir.

⁷² Mehmet Azimli, *Cahiliyye'yi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019, s. 134.

⁷³ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 168.

⁷⁴ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 172.

⁷⁵ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 172.

⁷⁶ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 33.

Hanif kelimesi Kur'an'da on yerde⁷⁷ tekil (hanif), iki yerde⁷⁸ ise çoğul (hunefa) olarak geçmektedir. Bu kullanımlar Kur'an'da genellikle Hz. İbrahim ile ilişkili halde bulunmaktadır. Kur'an'da geçen anlamlarına baktığımızda hanif kelimesini bir din olarak algılamaktan ziyade 'tevhidi benimseyenler' olarak nitelenmek daha doğru olacaktır.

Arapların Mecûsî ve Sabîileri tanıdıklarına dair bazı veriler bulunmakta ancak özellikle Hicaz bölgesinde bu inanca sahip olanların varlığından söz edilmemektedir. İlgili ayette konu hakkında şu açıklamalar yapılmıştır: "Gerçek şu ki, iman edenler, Yahudiliği benimseyenler, Sâbiîler, Hıristiyanlar, Mecûsîler ve şirke sapanların her biri hakkındaki hükmünü Allah kıyamet günü verecektir."⁷⁹

Bütün bu farklı inanç telakkilerine baktığımızda Arap kabileleri arasında standart bir putperestlik olduğuna dair bir genelleme yapmak zordur. Farklı dinî telakkileri olsa da, hac ibadeti konusunda ortak bir geleneğe sahip olduklarından söz edilebilir. Bununla beraber aşağıda belirtileceği üzere, Kureyş'in kendine özgü birtakım hac kaideleri benimsediğini de şimdiden hatırlatmış olalım.

1.3. İslam'a Kadar Kâbe'nin Kısa Tarihi

İslam öncesindeki hac ve umre ibadetini anlamak için Kâbe'nin tarihine kısaca bakmakta yarar vardır. Kâbe'nin inşa edilmesi, yapıldığı tarihi ve geçirdiği tamirat evreleri hakkında farklı iddialar bulunmakla beraber bunların ne derece inandırıcı olup olmadığı belli değildir.

Bazı rivayetlere göre Kâbe yeryüzü yaratılmadan önce bile mevcuttu. Ezrakî'nin rivayetine göre, Allah tarafından arşın altında dört direkli, zebercetten yapılmış Beytülma'mûr adı verilen bir beyt inşa edilmişti. Melekler bu beyti tavaf edip Allah'a tesbihte bulunmuşlardı. Daha sonra Allah meleklerle emir vererek bu mabedin benzerini yeryüzünde yapmalarını istemiş,⁸⁰ melekler de Beytülma'mûr'un izdüşümünde Kâbe'yi inşa etmişlerdir. Beytülma'mûr'a Kur'an'da da atıf vardır.⁸¹ Mi'râca dair rivayetler arasında Hz. Muhammed'in Mekke'den göğe yükseltip cennetin de izdüşümünde olan Beytulma'mûr'a

⁷⁷ Bakara, 2/135; Âl-i İmran, 3/67, 95; Nisa, 4/125; En'am, 6/79, 161; Yunus, 10/105; Nahl, 16/20, 123; Hacc, 22/31; Rum, 30/30.

⁷⁸ Hacc, 22/31; Beyyine, 98/5.

⁷⁹ Hacc, 22/17.

⁸⁰ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 34.

⁸¹ Tûr, 52/4.

götürüldüğüne dair rivayetler bulunmaktadır. Bu yorumun Yahudi kültüründeki göğe yükseliş telakkisinden esinlenip Kudüs'e alternatif olarak üretildiğinden bahsedilmektedir. Oluşturulan kurguya göre melekler Beytulma'mûr'dan Kâbe'ye iner, burayı tavaf ettikten sonra tekrar gökyüzüne çıkardı.⁸²

Kimi yorumlara göre Kâbe Hz. Âdem tarafından inşa edilmiştir. Cennetten kovulunca günahları gereği Allah tarafından bir beyt yapılması emredilmiş, Hz. Âdem de Kâbe'nin bulunduğu yerde temellerini atmıştır.⁸³ Bu görüşü benimseyenler bazı ayetleri referans göstererek iddialarını delillendirmeye çalışmıştır. Özellikle “İbrahim, İsmâil’le birlikte beytin temellerini yükseltiyordu”⁸⁴ ayeti, bu görüşün en önemli dayanağı olmuştur. Vehb b. Münebbih yoluyla gelen rivayete göre ise Hz. Âdem cennetten yeryüzüne indirilirken yanında çadır da mevcuttu. Bu çadırı Kâbe'nin yerine kurup burayı tavaf etmiştir.⁸⁵ Böylece gerek bahsi geçen ayet gerekse benzer rivayetler sonucu Kâbe'nin Hz. Âdem tarafından bina edildiği görüşü ortaya atılmıştır.

Yaygın görüşe göre Kâbe Hz. İbrahim tarafından inşa edilmiştir. Hatta Hz. Âdem'in attığı temeller üzerine kurulduğu iddiası da dillendirilmiştir. Kur'an'da da Kâbe hakkında, “Gerçek şu ki, insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan Mekke'deki Beyt'tir”⁸⁶ mealinde bir açıklama vardır. Bir başka ayette ise “İbrahim'i Beytullah'ın bulunduğu yere yerleştirdiğimizde şöyle demiştik: Bana hiçbir şeyi ortak koşma. Tavaf edenler, kıyamda duranlar, rükûa ve secdeye varanlar için Beyt'imi tertemiz tut”⁸⁷ mealinde bir açıklama yer almaktadır. Bakara suresinde ise Kâbe'nin temellerinin Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmâil'le birlikte atıldığına ve inşa edildiğine değinilmiştir. Ayrıca “Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur, şüphesiz sen işitensin, bilensin”⁸⁸ mealinde dua ettiklerine de işaret edilmiş ve Yüce Allah'ın emri doğrultusunda tavaf edilecek mabet olduğuna dikkat çekilmiştir.⁸⁹

⁸² İsrail Balcı, *İsrâ ve Mi'râc Gerçeği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012, s. 44.

⁸³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr, *Sîretü İbn İshak*, nşr. Muhammed Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1981, ss. 73-74; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 45.

⁸⁴ Bakara, 2/127.

⁸⁵ el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmil'l-Kur'an*, C. II, ss. 334-337.

⁸⁶ Âl-i İmran, 3/96.

⁸⁷ Hacc, 22/26.

⁸⁸ Bakara, 2/127.

⁸⁹ Hacc, 22/ 26-27.

Hız. İbrahim, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam'ın ortak atası olarak kabul edilen bir peygamberdir. Eşi Sare ile birlikte Filistin'de yaşadığı, uzun süre çocuklarının olmadığı, bu nedenle Sare'nin rızasıyla hizmetçisi Hacer'le evlenip ondan çocuk edindiği böylece Hız. İsmail'in dünyaya geldiği kabul edilir. İlerleyen zamanlarda Sare bu durumu kabullenememiş ve geçimsizlik ortaya çıkmıştır. Bunun üzerine Hız. İbrahim, oğlu İsmail ve Hacer'i alıp Mekke'ye götürmüştür.⁹⁰ O dönemde Mekke'de Amâlikalılar ve daha sonradan Yemen bölgesinden gelen Cürhümlülerin meskûn olduğu iddia edilmiştir.⁹¹

Beyt'in inşasından sonra Hız. İbrahim'in, oğlu ve eşini bırakıp Filistin bölgesine döndüğü ve zaman zaman onları ziyaret ettiği söylenir. Bir rivayette üçüncü kez Hız. İbrahim'in Mekke'ye geldiği, oğlu Hız. İsmail'e: "Ey İsmail, Allah bana bir şey emretti, emrettiği şey hususunda Rabbine itaat et"⁹² diyerek Kâbe'yi inşa edeceklerini bildirdiği söylenir. Bu ilahi emir üzerine Hız. İsmail taş taşımış, babası Hız. İbrahim de mabedi inşa etmiştir. Böylece yüksekliği 9 arşın, Haceru'l-Esved'den Rukn-i Şami'ye kadar 32 arşın, Rukn-i Şami'den Rukn-i Garbi'ye 22 arşın, Rukn-i Garbi'den Rukn-i Yemani'ye kadar 31 arşın, Rükni Yemani'den Haceru'l-Esved'e kadar 20 arşın ebadında olan mabedin (Kâbe) yapımı tamamlanmıştır. Bu mabedin ayrıca bir kapısının olduğu iddia edilmiştir.⁹³

Hız. İbrahim, Kâbe'nin inşası tamamlanınca içinde dua ederek Mekke'nin emin bir şehir olmasını dilemiştir.⁹⁴ Onun yaşadığı ve Kâbe'yi inşa ettiği tarih ile ilgili kesin bilgi olmamakla birlikte MÖ 2003-1800 yıllarında yaşadığı, Kâbe'nin de bu yıllarda yapılmış olabileceği söylenmektedir.⁹⁵

Hız. İsmail genç yaşa gelince Cürhümlü bir kadınla evlenerek burada yuva kurmuş ve böylece Yemen'den gelen Arap kökenli kadınla Hız. İsmail'in neslinden, kuzeydeki Arap nesli ortaya çıkmıştır. Önceleri tevhid inancını benimseyen Cürhümlüler zamanla bu anlayıştan saptıkları gibi Kâbe'yi ziyarete gelenlere de kötü davranınca Mekke'deki hakimiyetleri zayıflamış ve akabinde Huzâalılar onları Mekke'den çıkarıp şehre hakim olmuşlardır. İddiaya göre

⁹⁰ İbrahim, 14/35-37.

⁹¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 54.

⁹² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 59.

⁹³ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 64.

⁹⁴ Bakara, 2/126; İbrahim, 14/35.

⁹⁵ Ömer Faruk Harman, "İbrahim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 267.

Cürhümlüler Mekke'den çıkarken zezem kuyusunu kapatıp kaybetmişlerdir. Hatta Haceru'l-Esved'i de bu kuyunun içine gömdükleri iddia edilmiştir.⁹⁶ Huzâalılar zamanında da Kâbe ziyareti aynen devam etmiş ancak zamanla tevhit inancının izlerinden uzaklaşmış ve burası putperestliğin merkezi olmuştur. Yaklaşık 300 yıl kadar hüküm sürdükten sonra Mekke, Rasulullah'ın atası Kusay b. Kilâb tarafından ele geçirilmiş ve böylece Kureyş'in hakimiyetine girmiştir.

Kusay b. Kilâb dönemine kadar Kâbe biçimsel olarak korunmuştur. İddilara göre Cürhümlüler zamanında vuku bulan bir sel felaketi nedeniyle Kâbe tahrip olmuş ve Hz. İbrahim'in attığı temeller üzerine aynı ölçülerde yeniden inşa edilmiştir.⁹⁷ Kusay b. Kilâb döneminde de yine Hz. İbrahim'in ölçüleri muhafaza edilerek yenilenmiştir. Ayrıca mabedin üstü sedir ağacı ve hurma dallarıyla örtülmüştür.⁹⁸

İslam'dan önceki dönemde sel ve yangınlar nedeniyle Kâbe'nin birkaç kez tamir edildiği söylenir. Bunlardan birinin Hz. Muhammed'in gençlik yıllarında, bir diğerrinin takriben 35 yaşlarında olduğu söylenir.⁹⁹

İddiaya göre bir kadın Kâbe'ye yakın bir yerde ateş yakmış, kıvılcımları Kâbe'ye sıçrayınca yangın çıkmıştır. Bu yangın mabedin duvarlarını zayıflatarak çürümesine sebebiyet vermiştir.¹⁰⁰ Bu olay peygamberin ilk gençlik yıllarına denk gelen tamirattır. İkinci olarak, Kâbe'nin duvarlarında çatlaklara sebep olan sel baskını vuku bulmuş ve içeri girilebilecek genişlikte yarıklar oluşmuştur.¹⁰¹ Kureyş'in ileri gelenleri toplanıp Kâbe'nin yeniden inşasına karar vermişlerdir. Bu onarımı yapmak için tüm Mekkelilerden mali yardımda bulunmalarını talep etmişler fakat yapılacak yardımın helal yollardan olması, fuhuş ve faiz gibi kazançlardan elde edilmemesi konusunda ortak karar vermişlerdir.

Kureyşliler bu kararı aldığı zaman Bizans tüccarlarından birinin gemisi Cidde kıyılarına sürüklenmiş, gemi de parçalanmıştı. Kureyşliler parçalanmış geminin tahtalarını satın alıp Kâbe'ye bir çatı yapmak üzere hazırlanmışlardı. Mekke'de

⁹⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 117.

⁹⁷ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 86.

⁹⁸ İbn Haldun Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, C. II, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983, s. 243.

⁹⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 205.

¹⁰⁰ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 65; İbn İshâk, *Sîretü İbn İshak*, s. 115.

¹⁰¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 160.

marangozluk yapan bir Kıbtî adam da yaşıyordu.¹⁰² Böylece Kureyşlilerin elinde Kâbe'yi onaracak her şey bulunuyordu. Ezrakî'nin naklettiği habere göre ise karaya vuran geminin kaptanı iyi bir dülgerdi. Adı Bâkûm er-Rûmî olan bu zat da Kâbe'nin inşa faaliyetini yürüterek Kureyşlilere yardımcı olmuştur.¹⁰³ Bundan sonra Kâbe'nin planında önemli değişiklikler yapılmıştır. Ona 4 arşın bir karış yüksekliğinde kapı yapılarak sel suları içeriye girmesin diye içi toprakla doldurulmuştur. Önceden Kâbe'nin yüksekliği 9 arşınken 18 arşına çıkarılmış, tavanı saçaksız ve düz vaziyette yapılmıştır. Kuzebatı duvarı Hz. İbrahim'in temelinden 6-7 zira içeri çekilmiştir. Hatim duvarı ile Kâbe'nin içeriye çekilen duvarı arasında kalan yere de "Hicr" denilmiştir. Bu kısaltmaya gidilmesinin muhtemel nedeni eldeki malzemenin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Kureyş'in Kâbe'ye bir ilavesi de çatıya çıkmak için içten yapılmış merdivenlerdir. Tüm bu yenileme faaliyetlerinden sonra Kâbe'nin inşası tamamlanmış, üzeri de "hibera" denen kıymetli bir Yemen kumaşıyla örtülmüştür.¹⁰⁴

Özetleyecek olursak, Kâbe'nin tarihine dair pekçok rivayet bulunmakla birlikte genel olarak Hz. İbrahim ile başladığı kabul edilir. Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail, Yüce Allah'ın emri üzerine Mekke'de Kâbe'yi inşa ederek insanları tevhid inancına davet etmiştir. Bundan sonra Kâbe, tarih boyunca sel ve yangın gibi birçok doğal afete maruz kalmış ve Mekke'yi yöneten kabilelerce birtakım onarımlardan geçirilmiştir. Kusay b. Kilâb dönemine kadar hiçbir biçimsel değişikliğe uğramadan tadilat yapılırken Kureyş döneminde köklü değişimler meydana gelmiştir. Hz. Peygamber'in risaletinden 5 yıl önce gerçekleştirilen bu biçimsel değişim, Kâbe'nin İslam'a kadar olan kısa tarihini gözler önüne sermektedir.

¹⁰² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 205; Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 160.

¹⁰³ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 158.

¹⁰⁴ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, ss. 158-168.

2. İKİNCİ BÖLÜM

ARAPLARDA HAC İBADETİ

2.1. Hac Kavramı

Hac kelimesi İbranice’de “hag” şeklindedir, bayram anlamına gelen bu kelime “bir şeyin etrafında dönmek, dolanmak” anlamındaki “hvg” kökünden türemiştir. Hac veya hag kelimeleri çok eski Sâmi bir tabirdir, Aramice’de ve Sabii dilinde de mevcuttur.¹⁰⁵ Sözlükte ziyaret maksadı ile bir yere yönelmek, kastetmek, ulaşmak¹⁰⁶ anlamlarına gelen hac kelimesi, fikhî terim olarak ise, belli bir yeri, yani Beytullah’ı, özel vakit içinde usulüne uygun olarak ziyaret etmek demektir.¹⁰⁷

Hac kavramının hac ibadetiyle alakalı olarak Kur’an’da dokuz kez *el-Hac*,¹⁰⁸ bir ayette *el-Hâc*¹⁰⁹, bir ayette de *Hiccü'l-Beyt*¹¹⁰ şeklinde geçtiği görülmektedir. Tüm bu kullanımların marife olarak geçmesi hac ibadetinin İslam’dan önce de bilindiğinin göstergesidir.

2.2. Hac İbadetinin Tarihçesi

Bazı rivayetlerde hac ibadeti Hz. Âdem’e kadar uzanmaktadır. Fakat bu bilgilerin mevsukiyeti şüphelidir. Vahyin verileri dikkate alındığında hac ibadetini Hz. İbrahim ile başlatmanın daha isabetli olacağını, İslam’a kadar Kâbe’nin kısa tarihi başlığında ele almıştık. Bu bağlamda Hz. İbrahim’e hitapla,

İnsanlar arasında haccı ilân et ki gerek yaya olarak gerekse nice uzak yoldan gelen yorgun argın develer üzerinde kendilerine ait birtakım yararları yakından görmeleri, Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanlar üzerine belli günlerde Allah’ın ismini anmaları (kurban kesmeleri) için sana (Kâbe’ye) gelsinler. Artık ondan hem kendiniz yiyecek hem de yoksula, fakire yedirin; sonra kirlerini gidersinler, adaklarını yerine getirsinler ve o eski evi tavaf etsinler.¹¹¹

¹⁰⁵ Ömer Faruk Harman, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s. 382.

¹⁰⁶ İbn Manzûr, Ebu’l-Fağl Muḥammed b. Mukerrem b. ‘Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruveyyî’î (ö. 711/1311), *Lisânu’l-Arab*, C. II, Dâru Sâdir, Beyrût 1414/1993, ss. 226-227.

¹⁰⁷ Mevsilî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyâr li Ta’lîli’l-Muhtâr*, C. I, Çağrı Yayınları, İstanbul 1987, s. 139.

¹⁰⁸ Bakara, 2/189, 196-197; Tevbe 9/3; Hacc, 22/27.

¹⁰⁹ Tevbe, 9/19.

¹¹⁰ Âl-i İmrân, 3/97.

¹¹¹ Hacc, 22/27-29.

emrinden anlaşıldığı gibi, hac ibadetini Allah'ın emrettiği şekilde ifa eden ve insanları bu ibadeti yerine getirmek için Mekke'ye çağıran ilk peygamber O'dur.

Bu hatırlamalardan sonra, araştırmamızın asıl konusu İslam öncesi hac ve umre ibadeti olduğu için, önce özünde tevhide dayanan ve ilahî dinler olarak nitelenen Yahudilik ve Hıristiyanlık tarihinde hac ibadetini inceleyip daha sonra cahiliye dönemi sınırları içinde ele almak daha faydalı olacaktır.

Yahudilerin kutsal kitabı olan Tevrat, Yahudi erkeklerine yılda üç defa Kudüs'te bulunan Yahve'nin huzurunda olmayı zorunlu tutmuştur.¹¹² Bu zorunluluk Süleyman mabedi olarak bilinen Beytu'l-Mukaddes'e yapılan hac ritüelidir. Hac, Fısıh (Paskalya = mayasız ekmek), Şavuot (Pentekost = haftalar) ve Sukkot (çardaklar) bayramlarında yapılmaktaydı.¹¹³ Söz konusu hac körler, yaşlı küçük olanlar, kadınlar, akli melekeleri yerinde olmayanlar ve sağlık koşulları el vermeyenler dışındaki herkes için farz kabul edilmekteydi.¹¹⁴ Haccın ifa edildiği bu üç bayramda ellerinin boş gidilmemesi ve takdimde bulunulması ilahi kitaplarında emredilmiştir.¹¹⁵

Yahudilerin kutsal mekanı olan Kudüs'teki Beytu'l-Mukaddes önce Bâbil Hükümdarı Buhtunnasr tarafından, daha sonra da Romalı komutan Titus tarafından MS 70 yılında yıkılmıştır. Enkazdan geriye kalan günümüzde "ağlama duvarı" olarak bilinen kısımdır. Burası geçmişten bu güne ziyaret edilmektedir. Yahudiler günümüzde Süleyman Mabedi'nin "ağlama duvarı"nın karşısında, 17 Temmuz akşamından 19 Ağustos'a kadar 23 gün süreyle toplanmakta ve bu ibadeti yerine getirmektedirler.

Hıristiyan inancında ise, Hz. İsa'nın yaşadığı ve hatıralarının bulunduğu yerler ile ilk Hıristiyan azizlerinin mezarları hac yerleridir. Hz. İsa'nın doğduğu Bethlehem (Beytlahim) en büyük saygı gören hac yerlerinden birisidir.¹¹⁶ Petrus ve Pavlus'un mezarlarının Roma'da bulunması ise Kudüs'ten sonra Roma'yı en çok ziyaret edilen yerlerden biri haline getirmiştir.

Yeni Ahid'de hac ibadetinin önemi çok açık değildir. Ancak ilk Hıristiyanların Yahudilik'te olduğu gibi Kudüs'teki mabedi ziyaret ettikleri

¹¹² Çıkış, 23:17.

¹¹³ Tesniye, 16:16-17.

¹¹⁴ Günay Tümer ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993, s. 461.

¹¹⁵ Tesniye, 16:16-17.

¹¹⁶ Tümer ve Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 462.

anlaşılmaktadır.¹¹⁷ Yeni Ahid’de bulunan metinlerde yer alan bazı bölümler yorumlanarak haccın farz olduğu söylemine varılabilir. Hz. İsa’nın, bir öğrencisine hitaben söylediği “benim ardımca gel”¹¹⁸ ifadeleri bu anlamda yorumlanmaktadır.

Genel olarak kutsal mekan, tüm ilahi dinlerde var olan ve hac ritüelinin ifa edildiği yer olarak anılmaktadır. Hıristiyanlık’ta ve Yahudilik’te hac ritüelinin kapsamı İslam’daki gibi net bir şekilde ortaya konmamıştır. İbrahimî kökenli bu dinlerde kutsal mekanlara olan ziyaretlerin sebebi, ebedi hayatın kazanılmasına dair bir ümit ışığıydı. Bu mekanlara girerken özel usul ve kaidelerin olması hac ibadetinin en başından günümüze kadar olan yolculuğundaki ortak noktalardandır.

2.3. Cahiliye Döneminde Kâbe Ziyareti ve Hac İbadeti

İslam haccının merkezi olan Kâbe, Beytullah yani Allah’ın evi olarak bilinmektedir. Hz. Muhammed İslam peygamberi olarak gönderildiğinde Mekke’de hac ibadeti yapılmaktaydı. Ancak nasslardan anlaşıldığı üzere Cahiliye Arapları bu ibadete şirk bulaştırmış ve Hz. İbrahim’in tesis ettiği hac uygulamasını değiştirerek tevhid inancından uzaklaşmışlardı.

Ayetlere baktığımızda İslamî hac ile cahiliye dönemindeki hac uygulaması yer, şekil, zaman gibi konularda benzerlik arz etmektedir. Ancak cahiliye haccı ile İslamî hac arasında bariz farklar da mevcuttur. Cahiliye haccına şirk unsurları karıştırıldığı gibi, Kureyş’in icat ettiği ve dini asalet olarak da nitelenen *humus kaideleri* de eklenmiştir. Hatta bu kaideler “Kureyş’in dini” olarak nitelenmiş ve hac ibadetiyle ilgili kendilerine birtakım ayrıcalıklar tesis etmişlerdi.¹¹⁹ Buna karşılık dışarıdan gelenlere ise önemli yaptırımlar getirmişler ve onları “hille ehli” olarak adlandırmışlardı. Bu nedenle cahiliye dönemi hac ritüelleri bağlamında humus ehli ile hille ehli için farklı formlarda hac ibadeti ihdas edilmiştir.

Hac ibadeti Arapların cahiliye dönemindeki en önemli ritüellerinden birisidir. Hac aylarında düzenlenen panayırlar ile beraber bu ibadet aynı zamanda sosyal, iktisadî, siyasî ve kültürel bakımdan da birçok olumlu katkılar sağlamıştır. Bu nedenle haccın başta Hicaz bölgesinde yaşayanlar olmak üzere Arapların hayatında merkez konumda olduğunu ifade edebiliriz. Mekke’ye hakim olan

¹¹⁷ Resullerin İşleri, 2:46.

¹¹⁸ Matta, 8:22; Markos, 2:14; Luka, 5:27; Yuhanna, 21:19-22.

¹¹⁹ Tirmizî, Hac, 53.

müşrikler böyle bir merkezîliği elbette kendi lehlerine kullanmışlar, menfaatlerini arttıracak her türlü değişimi bu ibadet üzerinde uygulamışlardır.

Cahiliye Araplarının menfaat elde ettiği değişimlere baktığımızda, ticarî kazançlarını arttırmak için dışarıdan gelen hacılara karşı birtakım yaptırımlar uygulamışlardır. Onları harem ehli dışında gördükleri için, manen kirli kabul etmişler ve bu nedenle getirdikleri yiyecekler dahil elbiselerini harem alanına sokmalarına müsaade etmemişlerdir. Tavaf yapmak veya hareme girmek isteyenler harem ehlinden elbise temin etmek zorunda bırakılmıştır. Diğer bir deyişle bu yaptırımı iktisadî çığara dönüştürmüşlerdir. Bir yandan da onların haremle bağlarının devamını sağlamak için farklı kabilelerin inançlarını temsil eden putları Kâbe'nin yanında bulundurmalarına imkan tanımışlardır. Sadece bu örnekler bile hac ibadeti ile ticarî menfaat arasında nasıl bir ilişki kurulduğunu gözler önüne sermektedir.

Araplar nezdinde Kâbe'nin saygın bir yere sahip olmasının en önemli nedenlerinden birisi bu mabedin ata olarak kabul ettikleri Hz. İbrahim tarafından inşa edildiğine dair inançtır. Bu saygınlık sürekli yapılan Kâbe ziyaretleriyle aktüelliğini hiç kaybetmemiştir. Kâbe'ye sahip olan Kureyşliler de bu durumu kendi lehlerine kullanabilmek için birtakım çıkarlar sağlayan değişimi veya kaideleri devreye sokmuşlardır. Bu nedenle hac ibadetinde yerine getirilen temel rükünler zamanla yozlaşmaya sebep olmuştur. Bununla birlikte ihram, tavaf, telbiye ve sa'y gibi birtakım ritüeller İslam'dan sonra da devam etmiştir.

2.4. İhram

Sözlükte “haram kılmak, kendini mahrum bırakmak, haram aylarına veya harem bölgesine girmek”¹²⁰ anlamlarına gelen *ihram* kelimesi, terim olarak ise, hac veya umreye niyet eden kimsenin diğer zamanlarda yapması helal olan bazı davranışları, hac ve umrenin rükünlerini veya bütün adabını tamamlayıncaya kadar kendine haram kılmasını ifade eder.¹²¹

Haccın şartı sayılan ihram, İslam'dan önceki Araplarda da mevcut olan bir uygulamaydı. Elbise temizliği Cahiliye Araplarının çok önem verdiği haccın erkanlarından biriydi. Hac için özel elbise olan ihram kıyafeti yıkanmış ve tertemiz

¹²⁰ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. XII, s.122.

¹²¹ Salim Ögüt, “İhram”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, s. 539.

olmalıydı, zira Kâbe'ye karşı duydukları saygı bunu gerektiriyordu.¹²² Humus grubu aynı zamanda harem ehli olduğu için kendilerini temiz sayarken, dışarıdan hareme girecek birisinin manen kirli olduğunu düşünüyordu. Bu nedenle dışarıdan gelip tavaf yapacakların harem sınırları içinden elbise temin etmesi gerekirdi. İmkânı olan elbise alırken, kimisi dostlarından ödünç alarak elde ederdi. Elbise bulamayanlar ise üryan tavaf etmek durumundaydı. Dışarıdan gelenler bir kez tavaf yaptıktan sonra temizlenmiş sayılırdı ve tekrar elbise temin etmesine gerek kalmazdı. Buna mukabil temin ettikleri elbiseleri harem dışına çıkaramazlardı.¹²³

Kimi yorumlara göre Arapların ihrama girmesi putları tazim içindi. Bu sav yanlıştır çünkü Menat, Lât veya diğer putların mekanları birer ziyaretgâh gibiydi. Buraları tavaf ederken ihrama girmelerinin sebebi, tazim için değil tıpkı Kâbe avlusu gibi harem kabul ettikleri içindi. Nitekim hadislerde bazı Medinelilerin Menat putu için,¹²⁴ bazılarının da İsaf ve Naile putları için ihrama girdiğinden bahsedilmektedir.¹²⁵

Humus ehli ihramlıyken kendilerine yönelik bazı kısıtlamalara gitmişlerdir. Örneğin ihramlıyken yağ eritmedikleri, süt ve kaymak tüketmedikleri, saç ve tırnak kesmedikleri, kadınlara yanaşmadıkları, deve yününden yapılmış çadırlarda oturmadıkları, avlanmadıkları ve kapı eşiğinden geçmedikleri, evlerine ya da çadırlarına kapıdan değil de arka bölümden girdikleri söylenir. Diğer bir deyişle bunları haram sayıyorlardı.¹²⁶

Hac görevini yerine getiren müşrikler ihramdan çıkmak için saç kesmekteydi. Medineliler bu işi kutsallık atfettikleri Menat putunun yanında yapar, aksi halde hac görevlerinin kabul olmayacağına inanırlardı. Diğer hacılar Mekke'de tavaftan sonra saç keserek ihramdan çıkardı.¹²⁷

İslam Yüce Allah'tan başkası için ihrama girmeyi yasaklamış ve Kureyş'in ihdas ettiği kaideleri ilga etmiştir. Hac ritüeli sırasında putlara yönelik ihtiramların tamamını kaldırmış ve tazimin sadece Allah için olmasını emretmiştir. Kur'an'da Mescid-i Haram'ı ziyarette zînetli (temiz-berrak) elbiseler giymeye¹²⁸ atıf yapılması, humus ehlinin uyguladığı ihram elbisesi giyme adetinin devam ettiğine,

¹²² Cevad Ali, *el-Mufasssal fî Târîhi'l-'Arab Kâble'l-İslâm*, C. IX, Dâru's-Sâkî, b.y.y., 2001, s. 360.

¹²³ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, ss. 180-181.

¹²⁴ Buhârî, Umre, 10; Müslim, Hac, 260.

¹²⁵ Müslim, Hac, 259.

¹²⁶ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 180.

¹²⁷ İbnu'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 30.

¹²⁸ A'râf, 7/31.

bunun yanında hille ehli için uygulanan üryan tavafın ise yasaklandığını gösteren bir referans olarak değerlendirilmiştir.

2.5. Tavaf

Arapça'da t-v-f fiil kökünden türeyen *tavaf* kelimesi, kök harfleriyle oluşturulan kelimeler bağlamında Kur'an'da 41 yerde geçmekte olup dolaşmak, yürümek, gelip çatma, gidip gelmek gibi anlamlara gelmektedir.¹²⁹ Fıkhî terim olarak ise Kâbe'nin etrafında dönmeyi ifade eder. Her bir dönüşe şavt, yedi kere şavt yapmaya ise tavaf denir.¹³⁰

Hz. İbrahim'in Kâbe'yi inşasından sonra Cebrail'in kontrolünde haccettiği rivayet edilmiştir. Bu rivayete göre Cebrail, Hz. İbrahim'e Beytullah'ı yedi defa tavaf ettirip rukünleri de istilâm etmesini istemiştir.¹³¹ Hz. İbrahim Cebrail'den öğrendiği haccın rukünlerini insanlara öğretmiş, zamanla onun yaptığı tavafa eklemeler olmuş ve bu uygulamalar dinî bir gelenek halini almıştır.

Cahiliye devrinde iki tür tavaf vardı. İlki Kâbe'ye, ikincisi ise Merve ve Safa tepelerinde bulunan İsaf ve Naile putuna yapılan tavaftı. Beytullah'ı tavaf eden kimse İsaf putunun yanından başlar, onun önünde istilâm yapar, tavafını ise Naile'nin yanında yine istilâm ile bitirirdi.¹³² Tavaf, Hz. İbrahim'in yaptığı gibi 7 şavttan oluşmaktaydı.¹³³ Cahiliyede insanlar, ellerini birbirlerine bir ip yahut mendille bağlayıp alkış tutarak ve ıslık çalarak tavaf ederlerdi. Bu ritüele Kur'an'da da işaret edilmiştir.¹³⁴

O dönemde Arapların üryan olarak Kâbe'yi tavaf ettikleri zikredilmektedir. Ancak daha önce de belirtildiği üzere bu uygulama bütün Araplar için değil, harem sınırları dışından Kâbe'yi tavaf amacıyla gelip elbise bulamayanlar için geçerliydi. Nitekim Hille ehli olan hacıların günahlarından arınmak için kıyafetlerini çıkarıp temiz sayılan harem sınırları içinden bedel karşılığında elbise temin ettikleri ve bu şekilde ihramlı olarak tavaf yaptıkları, alamayacak olanların ise üryan olarak tavaf ettikleri bilinmektedir. Geleneğe göre haremden temin

¹²⁹ Mehmet Okuyan, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, Düşün Yayınları, İstanbul 2015, ss. 536-538.

¹³⁰ Salim Ögüt, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 178.

¹³¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 67.

¹³² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 120.

¹³³ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 182.

¹³⁴ Enfâl, 8/35.

edilen elbiseler harem sınırları dışına çıkarılmazdı, hatta bu elbiseler tekrar giyilmezdi. Atılmış elbiselere *leka* adı verilirdi.¹³⁵

Kâbe'yi tavaf zorunda bırakılan hille ehli ciddi sıkıntılar çekmiş ve özellikle kadınlar tacizlere maruz kalmışlardı. Bu yüzden çıplak tavafları geceleri yapmışlar, ancak yine de tacizlerden kurtulamamışlardı. Hatta serzenişlerini şiirlerle dile getirmişlerdi. Nitekim Âmiriyye adlı kadın şu sözleriyle durumu gözler önüne sermiştir:

Bugün bir kısmı ya da tamamı görünebilir
Görünen yeri de ben kimseye helal etmem.¹³⁶

Şüphesiz insanlar çıplak tavaftan memnun olmasalar da bu geleneğe uymak zorunda kalıyorlardı. Kur'an, cahiliye dönemi uygulaması olan çıplak tavafı, "Ey Âdemoğulları! Kâbe'yi tavaf edeceğiniz her vakit elbiselerinizi güzelce giyinin"¹³⁷ ayetiyle yasaklamıştır.

2.6. Telbiye

Sözlükte "çağrıda bulunana cevap vermek, bir davete icabet etmek"¹³⁸ gibi anlamlara gelen *telbiye* kelimesi, hac esnasında *lebbeyk* kelimesiyle başlayan zikir cümlelerini ifade etmektedir.

Bazı kaynakların bildirdiğine göre Yüce Allah, Hz. İbrahim'e insanlara hacı ilan etmesi için emir vermiş, Hz. İbrahim de sırayla doğuya, batıya, kuzeye ve güneye dönerek insanları hacca davet etmiştir. Bu çağrıyı duyan insanlar, *Lebbeyk Allahümme Lebbeyk* (emrine hazırım Allah'ım, emrine hazırım) diyerek cevap vermişlerdir.¹³⁹ Böylece Hz. İbrahim'in hac ibadetini kabul edenler tavaf yaparken telbiye getirmeyi gelenekselleştirmişlerdir.

Araplar tavaf yaparken Yüce Allah'ın eşi benzeri olmadığını ve Hz. İbrahim'in davetine icabet ettiklerini göstermek için telbiyeler getirirdi. İbn Habib'in naklettiğine göre Araplar telbiyelerine şirk unsurları eklemiş ve taptıkları putu Allah'a ortak koşarak kendi putlarına özgü telbiyeler geliştirmişlerdir. Örneğin İsaf'a tapan Kureyş şu telbiyeyi getirirdi: "Lebbeyk Allah'ım Lebbeyk, Lebbeyk senin ortağın yoktur ancak sana ait olan bir ortak hariç, hem ona hem de sahip

¹³⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 215.

¹³⁶ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 182.

¹³⁷ A'râf, 7/31.

¹³⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. I, s. 283.

¹³⁹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 67.

olduğuna sahipsin.”¹⁴⁰ Tıpkı Kureş’in telbiyesi gibi diğer kabileler de kendi putlarının isimlerine özgü telbiyeler kullanmışlardı.¹⁴¹ Bu nedenle tek bir telbiye kalıbından söz edilmez.

Cahiliye haccında kullanılan telbiyenin İslam’dan sonra da kullanıldığını görüyoruz. Hadis kaynaklarında bu bağlamda birçok rivayet nakledilmiştir. Gerek günümüzde hac görevi ifa edilirken söylenen gerekse Hz. Peygamber’in söylediği telbiye şöyledir: “Lebbeyk Allâhümme Lebbeyk. Lebbeyk lâ Şerîke leke Lebbeyk. İnnel-hamde ve’n-ni’mete leke ve’l-mülk. Lâ Şerîke lek.”¹⁴² Anlam olarak “Ey Allah’ım! Senin davetine uydum. Her emrine amadeyim. Senin hiçbir ortağın yoktur. Hamd sanadır. Nimet senindir. Mülk de senindir. Senin hiçbir ortağın yoktur.” İslam, şirk unsuru barındıran ifadeleri telbiyeden temizlemiş ve tevhide muvafık hale getirmiştir.

2.7. Haceru’l-Esved

Siyah taş anlamına gelen Haceru’l-Esved, tavafın başlangıç noktasını belirtmek için Kâbe’nin güneydoğu köşesine yerleştirilen bir taştır. Kâbe’nin İslam öncesi tarihi hakkında menşeyini Hz. Âdem zamanına götüren rivayetlerde bu taşla ilgili birçoğu zayıf isnatlara dayanan ve sembolik bir anlam yüklenen çeşitli iddialar bulunmaktadır. Bunlar arasında Haceru’l-Esved’in cennetten gelen bir taş olduğu, beyaz yakuttan meydana geldiği ve Kâbe’nin yıldız ışıklarından biri olduğu, Nuh tufanından sonra Yüce Allah tarafından Ebû Kubeys dağına saklandığı, Hz. İbrahim’in Kâbe’yi inşası sırasında oradan getirilerek yerine konduğu gibi iddialar dillendirilmiştir.¹⁴³

Hz. İbrahim’den sonra Kâbe’nin zaman zaman el değiştirdiğine dair rivayetler mevcuttur. İddiaya göre Kusay b. Kilâb Mekke’yi ele geçirince Cürhümlüler tarafından saklanan Haceru’l-Esved’i bulup yerine yerleştirmiştir. Süreç içinde zaman zaman Kâbe’nin sel ve yangınlara maruz kalması veya saldırılara uğraması nedeniyle tamirat geçirdiğine dair birçok rivayet nakledilmiştir. Tamirat sırasında Haceru’l-Esved’in yerine konulması konusunda Kureşliler arasında ihtilaf çıkmış ve bu problem Hz. Muhammed’in hakemliğiyle çözüme kavuşturulmuştur.

¹⁴⁰ İbn Habib, *Kitâbu’l-Muhabber*, s. 312.

¹⁴¹ İbnü’l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 27; İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, C. I, s. 80.

¹⁴² İbn Mâce, *Kitâbu’l-Menâsik*, 15; Buhârî, Hacc, 26.

¹⁴³ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, ss. 41- 63.

İddiaya göre Hz. Muhammed 35 yaşlarında olduğu sırada Kureyşliler Kâbe'yi tamir etmek için temeline kadar yıkmış ve yeniden inşa etmişlerdir. Sıra Haceru'l-Esved'i yerine koymaya gelince kabileler arasında anlaşmazlık çıkmıştır. Şereflerini arttırmak isteyen Kureyşli kabileler, taşı yerine yerleştirme görevini kendileri üstlenmek istiyordu. Anlaşmazlık çıkmaza girince içlerinden birisi, “bu işi Allah'a bırakalım, gelen ilk kişiyi hakem olarak kabul edelim” diye bir öneride bulunmuştur.¹⁴⁴ Öneri sahibinin Ebû Ümeyye b. Muğire olduğu söylenmektedir.¹⁴⁵ Buna göre Benû Şeybe kapısından giren ilk kişinin hakem olmasına karar vermişler, kararın ardından buradan ilk gelen kişinin Muhammedu'l-Emîn olarak isimlendirdikleri Hz. Muhammed olması nedeniyle onu hakem yapmışlardır.

Hz. Muhammed'e hakemlik görevi verilince bir bez istemiş, sonra her kabileden bir temsilcinin bezin bir tarafından tutmasını istemiş ve hep birlikte taşı kaldırarak kendi eliyle yerleştirmiştir.¹⁴⁶

Haceru'l-Esved İslam'dan önce de bilinen, değer verilen istilâm edilen bir taşı. Cahiliye döneminde Araplar Kâbe'yi tavaf etmeden önce Haceru'l-Esved'in karşısına gelerek istilâm eder ve tavaf sırasında ise ona dokunurlardı.¹⁴⁷ İstilâm kelimesi sözlükte, taşla el sürmek veya selamlamak anlamına gelmektedir.¹⁴⁸ Bu kelime Haceru'l-Esved'i öpme manasında da kullanılmıştır.

Cahiliye hac unsurlarından olan Haceru'l-Esved'e el sürme ve onu tazim etme günümüzde devam eden uygulamalardandır. İddiaya göre Rasulullah veda haccı tavafında Haceru'l-Esved'i elindeki âsa ile işaret ederek istilâm etmiştir.¹⁴⁹ Sözü edilen taşla hürmete ilişkin Hz. Ömer'in şu sözüne sıklıkla atıf yapılmaktadır: “Vallahi ben senin zarar veremez, fayda veremez bir taş olduğunu pek iyi bilmekteyim. Eğer Peygamber'in seni istilâm ettiğini görmüş olmayaydım seni istilâm etmezdim.”¹⁵⁰

¹⁴⁴ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2013, s. 73.

¹⁴⁵ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 209.

¹⁴⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 210.

¹⁴⁷ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 178.

¹⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. XII, s. 297.

¹⁴⁹ Buhâri, *Hac*, 58; Müslim, *Kitabu'l-Hac*, 42.

¹⁵⁰ Müslim, *Kitabu'l-Hac*, 42; Buhâri, *Hac*, 57.

2.8. Sa'y Yapmak

Sözlükte, yürümek ve koşmak anlamına gelen sa'y kelimesi, hac veya umre için yapılan tavaftan sonra Safa ile Merve tepeleri arasında ibadet maksadı ile yapılan yürüyüşü ifade eder.¹⁵¹ Safa'dan Merve'ye dört, Merve'den Safa'ya üç kez olmak üzere toplamda yedi kez yapılan bu yürüyüşün Hz. İbrahim zamanından kaldığı¹⁵² ve bu uygulamanın Cahiliye Arapları tarafından devam ettirildiği bilinmektedir.

Diğer ritüellerde olduğu gibi sa'yın menşei hakkında da muhtelif iddialar bulunmaktadır. Yaygın kanaate göre Hz. İbrahim, eşi Hacer ve oğlu İsmail'i Mekke'de bırakınca henüz bebek olan İsmail susuzluktan ölecek duruma gelmiş annesi Hacer de telaşlanarak su bulmak için Safa ve Merve tepeleri arasında koşuşturup durmuştu.¹⁵³ Bu hikayede izahı zor iddialar¹⁵⁴ dikkat çekse de Cahiliye Arapları Hacer'in sarf ettiği bu gayretin hatırası olarak Merve ile Safa arasında gidip gelmeyi sembolleştirmiş ve haccın ruknü olarak kabul etmişlerdir.

Vaktiyle Amr b. Luhay'ın putperestliği yaygınlaştırması ile beraber Safa ile Merve tepelerine de İsaf ve Naile adlı iki taş diktirdiği, hac ve umre yapanların sa'y esnasında bunları meshettikleri zikredilmektedir.¹⁵⁵

Görünen o ki, Cahiliye Arapları Hacer'in çaresizliğini yad etmek için devam ettirdikleri bu ritüeli yaparken putlara kutsallık atfedip şirke bulaşmışlardı. Mekke'nin fethinden sonra putlar imha edilse de, haccın şairi olarak sa'y devam etmiştir. Ayrıca Kur'an'da da benimsenerek şu açıklama yer almaktadır: “Şüphesiz Safa ile Merve Allah'ın (dininin) nişanelerindendir; hac veya umre niyetiyle Kâbe'yi ziyaret eden kimsenin onları tavaf (sa'y) etmesinde günah yoktur.”¹⁵⁶

2.9. Cemreler

Çoğulu cimâr ve cemerât olan *cemre* kelimesi sözlükte “kor parçası, çakıl taşı” gibi manalara gelmektedir.¹⁵⁷ Fıkıh terimi olarak hacıların kurban bayramı günlerinde Mina'da attıkları küçük taşların her birini ve bu taşların atıldığı üç ayrı

¹⁵¹ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C.1, s. 148.

¹⁵² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. II, s. 40.

¹⁵³ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. II, s. 40; İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 117.

¹⁵⁴ Detaylı bilgi için bk. İsrail Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017, ss. 119-123.

¹⁵⁵ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 312.

¹⁵⁶ Bakara, 2/158.

¹⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. II, s. 105.

yeri ifade eder. Bu yerlere taş atılması işine de *remy-i cimâr* denir.¹⁵⁸ Bir rivayete göre cemrelere cemre adı verilmesinin sebebi, *el-icmâr* kelimesindedir. İddiaya göre bu kelime Hz. Âdem'in İblis'i taşıdığı anda onun süratle kaçmasını işaret etmektedir.¹⁵⁹

Şeytan taşlamanın nasıl ortaya çıktığıyla ilgili bir rivayete göre, Hz. İbrahim, hac ritüelini Cebrail'den öğrenirken cemretü'l-Akabe (büyük şeytan) denilen yere geldiklerinde şeytanı görür. Cebrail, Hz. İbrahim'e tekbir getirip onu taşlamasını söyler. Sonra şeytan, cemre-i vustâ'nın (ortanca şeytan) bulunduğu yerde görünür. İbrahim peygamber yine tekbir getirerek onu taşlar. En son şeytan, cemre-i kusvâ'nın (küçük şeytan) bulunduğu yere kaçar ve Hz. İbrahim yine tekbir getirerek şeytanı taşlar.¹⁶⁰

Şeytan taşlama cahiliye dönemindeki hac ritüellerinden birisidir.¹⁶¹ Farklı iddialar bulunmakla beraber klasik kaynaklarda da bunun Hz. İbrahim zamanından kalma bir uygulama olduğundan bahsedilmektedir.

Cahiliye devrinde Kâbe ve hac ibadetiyle ilgili pek çok vazife olduğu gibi şeytan taşlama ritüelini sevk ve idare etme görevi de vardı. Ehli Sûfe'ye verilen bu görev doğrultusunda onlar, halka Arafat dağında hacca başlama iznini verir ve Mina tepesinden aşağı inmeye müsaade ederlerdi. Mina'da halk, taş atmak için toplanır ancak Sûfelilerden biri ilk taşı atmadan halk taşlamaya başlayamazdı. Nihayet güneş batıya meylettikten sonra Sûfe ilk taşı atar hacılar da taşlarını atmaya başladılar.¹⁶²

İddialara göre müşrikler, Amr b. Luhay tarafından Mina'ya dikilen yedi put için üçer taştan toplam yirmi bir taş atarak bu görevi yerine getirmişlerdir. Putları taşlarken, sen bundan evvel taş atılan falan puttan daha büyüksün¹⁶³ nâraları atarak bu uygulamaya şirk bulaştırmışlardır. Kur'an şeytan taşlamaya doğrudan atıf yapmasa da Hz. Peygamber veda haccı sırasında cemrelere taş atmış ve hac ibadetinin yapılış şeklinin kendisinden öğrenilmesini istemiştir.¹⁶⁴ Bu rivayetler

¹⁵⁸ M. Özgü Aras, "Cemre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 340.

¹⁵⁹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. II, s. 180.

¹⁶⁰ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. II, s. 176.

¹⁶¹ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 319.

¹⁶² İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 127.

¹⁶³ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. II, s. 176.

¹⁶⁴ Buhârî, *Kitabu'l-Hacc*, 135; Müslim, *Hacc*, 310-312.

ışığında tüm insanlığın ortak düşmanı olan şeytanı temsilen taşlamak ve onun telkinlerine kulak asmamak, Müslümanların kendisini yenilemesine, iç huzurunu yaşamasına ve mahşer gününü hatırlatmasına imkan sunmaktadır.

2.10. Hedy Kurbanı

Sözlükte “yol göstermek, izinden gitmek, göndermek, hediye etmek” anlamlarına gelen *hedy* kelimesi, fıkıh terimi olarak hac ve umre sırasında Harem’de kesilen kurbanlık hayvanları ifade eder.¹⁶⁵ Kur’an’da üç sûrede altı yerde geçmektedir.¹⁶⁶

Tarih boyunca insanlar Yüce Allah’a yakın olmak için kurban kesmişlerdir. Hz. İbrahim’den izler taşıdığı için hac ibadeti esnasında kurban kesmek cahiliye toplumunda da mevcuttu. Putları hayatlarının merkezine alan bir toplum, elbette kurbanlarını putlar adına kesmiş ve onların kendilerini Allah’a yakınlaştıracaklarına inanmışlardır.¹⁶⁷

Hac için yola çıktıklarında kurban edecekleri hayvanları işaretler, boyunlarına eşya asar ve o hayvana binmezlerdi. Ayrıca kurban edilen hayvanların bir yeri yaralanarak kanları akıtılır, böylece kurbanlık hayvan oldukları belirtilirdi.¹⁶⁸ Kurbanları işaretleme İslamî dönemde de devam etmiş, gerek Kur’an’da¹⁶⁹ gerekse hadislerde¹⁷⁰ hayvanların boyunlarına gerdanlık takılmasına izin verilmiştir.

İslamiyet’de olduğu gibi kurbanlar Mina’da değil, Kâbe’nin yanında kesilmekteydi.¹⁷¹ Kesilen hayvanın kanı Kâbe’ye sürülür, vahşi hayvanların yemeleri için etleri taşların üzerine konular, onlar yemeden bizim yememiz kesinlikle helal olmaz derlerdi.¹⁷² Kur’an bu uygulamayı değiştirmiş ve şöyle buyurmuştur: “Gelsinler de bunun kendilerine sağlayacağı çeşitli faydaları görsünler ve Allah’ın kendilerine rızık olarak verdiği kurbanlık hayvanları, belirli

¹⁶⁵ Salim Ögüt, “Hedy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 156.

¹⁶⁶ Bakara, 2/196; Mâide, 5/2, 95, 97; Fetih, 48/25.

¹⁶⁷ İbnü’l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 39.

¹⁶⁸ Ögüt, “Hedy”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, s. 156.

¹⁶⁹ Mâide, 5/97.

¹⁷⁰ Buhârî, *Kitabu’l-Hacc*, 107; İbn Mâce, *Kitâbü’l-Menâsik*, 95.

¹⁷¹ İbn Mâce, *Kitâbü’l-Menâsik*, 73.

¹⁷² İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, C. I, s. 83.

günlerde Allah'ın adını anarak kurban etsinler. Siz de onların etinden hem kendiniz yiye, hem de yoksula ve fakire yedirin.”¹⁷³

2.11. Umre

Umre, sözlükte ziyaret etmek, Kâbe ziyareti, imar gibi anlamlara gelir. Umreyi eda etmeye i'timar, umre yapana mu'temir denir.¹⁷⁴ Dinî terim olarak ise ihrama girerek Kâbe'yi tavaf edip Safâ ile Merve arasında sa'y yapmayı ifade eder.¹⁷⁵ İslam'da hac ve umreyi birbirinden ayırmak için hacca *büyük hac* (el-haccü'l-ekber),¹⁷⁶ umreye ise *küçük hac* (el-haccü'l-asgar)¹⁷⁷ denilmiştir. Ancak bu konu çok net değildir. Zira *küçük hac* tanımlamasının doğrudan umre için kullanıldığını gösterecek kadar ikna edici veri bulunmamaktadır. Daha çok yoruma dayalı bir nitelemedir.

İslam öncesinde Araplar haccın yanı sıra umre de yapardı.¹⁷⁸ Hac mevsiminde umre yapmayı en büyük günahlardan sayarlar, “develerin arkasındaki yara iyi olur, hacıların ayak izi silinir, Safer ayı da çıkarsa, o zaman umre, umre yapan kimseye helal olur” derlerdi.¹⁷⁹ Hac mevsiminde umre yaptırmamalarının sebebi, aktif ticari hayatı yılın geneline yaymak içindi. Eğer hacılar aynı anda hem hac hem de umre yapsaydı bir daha gelmelerine gerek kalmayacak böylece Araplar ticarî canlılığı bulamayacaktı. İslam, hac ile umrenin bir arada yapılmasına ruhsat vermiş ve Cahiliye Araplarının bu uygulamasını kaldırmıştır.¹⁸⁰

Cahiliye devrinde putlara tapmanın yanı sıra Kâbe'nin hepsine üstünlüğü söz konusuydu. Araplar hac ve umre için Kâbe'yi ziyaret etmeye büyük önem verirdi.¹⁸¹ Kur'an, hac ve umrede Safa ile Merve tepeleri arasında sa'y yapılmasında günah olmadığını söylemektedir.¹⁸² Muhtemelen bu ayetteki günah yoktur kısmı cahiliye haccı ve umresinde sa'yın yapıldığına ve geçerliliğinin

¹⁷³ Hacc, 22/28.

¹⁷⁴ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. IV, s. 604.

¹⁷⁵ Mehmet Boynukalın, “Umre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, s. 150.

¹⁷⁶ Tevbe, 9/3.

¹⁷⁷ Tirmizî, Hac, 88.

¹⁷⁸ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 311; el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 132.

¹⁷⁹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 192.

¹⁸⁰ Bakara, 2/196.

¹⁸¹ İbnü'l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, s. 39.

¹⁸² Bakara, 2/158.

devam ettiğine işarettir. Yine Kâbe'yi tavaf ederek Haceru'l-Esved'e dokundukları da kaynaklarda yer almaktadır.¹⁸³

Hz. Peygamber risaletten sonraki hayatında dört umre yapmıştır. Bunlar; Hudeybiye Umresi, Kaza Umresi, Cirâne Umresi ve hac ile birlikte yapmış olduğu umredir.¹⁸⁴ Kimi rivayetlerde haccı farz, umreyi nafîle bir ibadet¹⁸⁵ olarak belirttiği iddia edilmiştir.

¹⁸³ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 311.

¹⁸⁴ Buhârî, *Umre*, 3; Müslim, *Kitabu'l-Hac*, 35.

¹⁸⁵ İbn Mâce, *Menâsik*, 8.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KUREYŞ'İN KÂBE İLE İLGİLİ DÜZENLEMELERİ

Mekke'de kabilelerin yürüttüğü siyasi, sosyal, dinî ve ekonomik vazifelerin içinde hacla ilgili olanlar dikkat çekmektedir. Rasulullah'ın baba tarafından dördüncü dedesi olan Kusay b. Kilâb'ın bu vazifeleri şekillendirmesinde önemli bir rolü vardır. Huzâa kabilesini Mekke'den çıkararak yönetimi ele alan Kusay, Kâbe'ye ait görevlerin bazılarını ihdas etmiş, önemli bir kısmını da üzerine almıştır. Vefatından sonra Kâbe görevleri ve Mekke idaresinin paylaşımı konusunda ihtilaflar çıkmış, Kureyş Abdüddâroğulları ile Abdümenâfoğulları arasında ikiye bölünmüştür.¹⁸⁶

Abdüddâroğulları ve müttefikleri birbirlerinden ayrılmamak üzere yeminleşmişlerdir. Bundan dolayı kendilerine “ahlâf” (yeminliler), yaptıkları ittifaka da “Hilfû'l-ahlâf” denilmiştir. Abdümenâfoğullarının oluşturduğu topluluğun üyeleri ise, bir kaba konulmuş güzel kokulu bir sıvıya ellerini batırarak Kâbe duvarına sürmüşler, bu yüzden “mutayyebîn” (güzel kokulular), yaptıkları ittifak ve yemine de “hilfû'l-mutayyebîn” denilmiştir. Zamanla iki taraf arasında uzlaşma sağlanmış Kâbe'ye ait prestij kazandıran görevlerden hicabe Abdüddâroğullarında, rifade ve sikaye görevleri ise Abdümenâfoğullarının uhdesinde kalmıştır.¹⁸⁷

3.1. Hicâbe (Sidâne)

Kelime olarak “örtmek, birinin bir yere girmesine engel olmak”¹⁸⁸ anlamlarına gelen *hicâbe* ile “Kâbe'ye ve putların bulunduğu yere hizmet etmek”¹⁸⁹ anlamına gelen *sidâne*, Kâbe'nin hizmet ve bakımını yapmak, kapısının ve anahtarlarının muhafazası, Makam-ı İbrahim'in, hediye edilen kıymetli eşya ile iç ve dış örtülerin korunması için oluşturulmuş vazifelerdir. Fonksiyonları bakımından *hicâbe* ve *sidâne* aynı olsa da, bazı yorumlarda *hicâbe*, mabedin kapısının korunması, *sidâne* ise mabedin bakımı olarak ayrı ayrı ele alınmıştır.¹⁹⁰

Sidâne aynı zamanda cahiliye inancında diğer putlar için de mevcut olan bir görevdi. Nasıl ki Kâbe'ye hizmet eden sâdinler varsa putların işlerini üstlenen

¹⁸⁶ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, ss. 139-143.

¹⁸⁷ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, ss. 166-167.

¹⁸⁸ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. I, s. 298.

¹⁸⁹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. XIII, s. 207.

¹⁹⁰ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 707.

sâdinler de vardı. Onlar putların önünde bulunan ve fal oku denilen ezlam görevini yerine getirir, putlar için kesilecek kurbanlarla ilgilenir ve putların bakımını sağlardı. Nitekim kaynaklarımızda Lât, Uzza, Vedd ve Süvâ' gibi putların hizmetkarlarından bahsedilmektedir.¹⁹¹ Putlarla insanlar arasında köprü oluşturan sâdinlerin birtakım ayrıcalıkları da mevcuttu. Putların emir ve yasaklarını insanlara bildirdikleri için toplumda itibar görmüşler ve bu görevlerini ücret karşılığında yapmışlardır.

Hicâbe ise Kâbe'nin bakıcılığı ve anahtarlarının korunması olup Mekke'deki görevler arasında en prestijli olanıydı. Bu görevi elinde bulunduranlar aynı zamanda şehrin lideri durumundaydı. Kusay b. Kilâb Mekke'ye hakim olunca Kâbe'ye ve hacılara hizmet etme görevlerini üstlenmiş ve bu doğrultuda hicâbe görevini ifa etmiştir. Kusay vefat edince bu görevin icrası kendi soyundan devam etmiştir. Bu görev sırasıyla Osman b. Abdüddâr, Abdüluzzâ b. Osman, Ebû Talha (Abdullah) b. Abdüluzzâ, Talha b. Ebû Talha ve Osman b. Talha'ya intikal etmiş olup Mekke'nin fethi sırasında Osman b. Talha'nın ailesinde bulunuyordu. Hz. Peygamber, fetihten önce müslüman olmuş Osman'a anahtarı getirip Kâbe'nin içine girmişti. Bu esnada Abbas, Hz. Peygamber'in yanına gelip hicâbe görevini kendisine vermesini istemiş ancak Hz. Peygamber bu teklifi kabul etmeyip görevi Osman b. Talha'nın uhdesinde bırakmıştı. İddiaya göre Rasulullah ona şunları söylemiştir: "Kâbe'nin anahtarını emanet olarak alın. Kâbe'de meşru işler yapın, bu anahtar sizlerde ebedi olarak kalsın."¹⁹² Bu görevin bugün dahi aynı aile tarafından sürdürüldüğü söylenmektedir.¹⁹³

3.2. Rifâde

Sözlükte "yardım etmek, desteklemek, bağışlamak"¹⁹⁴ anlamlarına gelen *rifâde* kelimesi, cahiliye döneminde hacıların yiyecek ihtiyacını karşılamak için ifa edilen bir görevdi. Kusay, hacca gelenlerin Allah'ın misafiri olduklarını söyleyerek onların ihtiyaçlarını karşılama işini kabilelerin üstlenmesini istemiş ve bunun için bir fon oluşturmuştu. Vefat edince Mekke'nin yönetimi bu doğrultuda devam etmişti.¹⁹⁵

¹⁹¹ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, ss. 315-317.

¹⁹² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, ss. 110-111.

¹⁹³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 707.

¹⁹⁴ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. III, s. 181.

¹⁹⁵ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 110.

Kusay b. Kilâb, Kureyş'e hacıların ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: “Sizler Allah'ın komşuları ve harem ehlisiniz, hacılar ise Tanrı'nın misafirleri ve O'nun evinin ziyaretçileridir. Onlar ikram edilmeye en lâyık olan misafirlerdir, buradan ayrılıncaya kadar onlara yemek hazırlayın, içecek ikram edin. İmkânlarım bunun tamamını karşılamaya yetecek olsaydı bunu bizzat kendim yerine getirirdim.”¹⁹⁶ Kureyşliler de bu konuşma üzerine her yıl mallarından belli miktar ayırarak hacılara yapılan masraflara ortak olmuşlardır.

Kusay, rifâde görevini Abdüddâr'a vererek hacılara yemek yedirme hizmetini sürdürmesini vasiyet etmiştir. Ezrakî bu vazifenin Kusay'ın öbür oğlu Abdümenaf'a verildiğini nakletse de¹⁹⁷ diğer kaynaklarda bu bilgi teyit edilmemektedir. Bir süre sonra başta Abdümenâf olmak üzere Hâşim, Muttalib, Nevfel ve Abdüşems sayı ve itibar bakımından daha üstün olduklarını ileri sürerek bu görevlerin Abdümenâfoğullarına verilmesi gerektiğini belirtmiş ve onlara karşı mücadeleye girişmiştir. Sonunda rifâdenin de aralarında bulunduğu bazı görevlerin Abdümenâfoğullarına verilmesi kararlaştırılmış, böylece rifâde görevi, zenginliği ve cömertliğinden dolayı Abdümenâf b. Kusay'ın oğlu ve Hz. Muhammed'in büyük dedesi Hâşim'e geçmiştir.¹⁹⁸

Rifâde görevinin Hâşim b. Abdümenâf tarafından yürütüldüğünün delillerinden birisi de ona verilen “Hâşim” isminde kendini göstermektedir. Asıl adı Amr olmakla birlikte ona Hâşim denilmekteydi. Hâşim kelimesi “heşm” kökünden olup kırmak, ufalamak manasına gelmektedir. O dönemde Mekke'de şiddetli kıtlık olduğu, onun Şam taraflarına gidip ekmek yaptırarak Mekke'ye getirtmesi ve kurumuş bu ekmekleri ufalayarak bir çeşit yemek yapıp halkına dağıtması bu ismi almasında etkili olmuştur.¹⁹⁹

Hâşim'in ölümünden sonra rifâde vazifesi kardeşi Muttalib'e geçmiş daha sonra sırayla Abdulmuttalib, çocukları Zübeyr, Ebû Tâlib ve Abbas bu görevi yürütmüştür. Rasulullah Mekke'nin fethinden sonra rifâdeyi şahısların uhdesinden alıp bir kamu görevi haline getirmiştir. Hz. Peygamber veda haccında bu görevi

¹⁹⁶ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 195.

¹⁹⁷ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 110.

¹⁹⁸ Mustafa Sabri Küçükaşçı, “Rifâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 97-98.

¹⁹⁹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 111.

bizzat üstlenmiştir. Rifâde görevi Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren Mekke'ye hâkim olan halife ve devlet başkanları tarafından yürütülmüştür.²⁰⁰

3.3. Sikâye

Sözlükte “sulamak, su kabı, sulama yeri, suculuk”²⁰¹ gibi anlamlara gelen *sikâye* kelimesi, hacı adaylarının su ihtiyacını karşılamakla ilgili görevdir. Kur'an'da bir ayette “su kabı”,²⁰² diğer bir ayette ise “hacılara su dağıtma”²⁰³ şeklinde geçmektedir. Beytullah'ın bulunduğu vadi, Kur'an'ın ifadesiyle “ziraat yapılmayan bir vadi”dir.²⁰⁴ Bu durum gerek şehrin coğrafi konumu gerekse suyun azlığı nedeniyle. Her yıl hac için gelen hacıların susuzluk çekmemesi ve ziyaretçi sayısının artması için sikâye görevi oluşturulmuştur.

Efsaneye göre Hz. Hacer ile oğlu Hz. İsmail Mekke'ye geldiğinde en çok suya ihtiyaç duymuşlardı. Hacer'in susuzluk nedeniyle ağlayan çocuğuna su bulmak için çaresizce koşuşturduğu ve sonunda zezemi bulduğu rivayet edilir.²⁰⁵ Bir peygamberin kendi hanımını ve öz çocuğunu çöl ortasında açlığa ve susuzluğa terk etmesi pek mümkün olmadığı için bu rivayetlerin izahı zordur.²⁰⁶ Kaldı ki bir kişi bir şehre ilk defa geldiğinde çevreyi hemen öğrenemez. Zamanla etrafı tanır. Bu bağlamda Hacer'in yeri bilinmeyen zezemi bulduğunu değil, var olan zezemi yeni bulduğunu söylemek daha isabetli olacaktır.

Anlatılanlara göre Mekke'ye hakim olan Cürhümlüler zamanla şehri terk etmek zorunda kalınca zezem kuyusunu kapatıp yerini belirsiz duruma getirmişti. İleride Abdulmuttalib'in çabasıyla tekrar bulunacaktı, ancak bu süreçte su kaynakları sınırlı olduğu için hacıların su ihtiyacını karşılamaya yönelik çözüm bulunmalıydı. Bu bağlamda hac menâsikini düzenleyen Kusay'a iş düşmekteydi.

Kusay sikâye görevini, Kâbe'nin etrafına deriden yapılmış havuzlara develer vasıtasıyla civar yerlerde bulunan tatlı su kuyularından su taşımak suretiyle gerçekleştirmekteydi.²⁰⁷ Hayli zahmetli ve masraflı olan bu görevi ifa etmek övünç kaynağı olduğu için Kusay'ın bu organizasyonu ölünceye kadar devam ettirmesi

²⁰⁰ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 112.

²⁰¹ İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. XIV, s. 391.

²⁰² Yusuf, 12/70.

²⁰³ Tevbe, 9/19.

²⁰⁴ İbrahim, 14/40.

²⁰⁵ Buhârî, *Ehâdisü'l-Enbiyâ*, 9.

²⁰⁶ Balcı, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, s.120.

²⁰⁷ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 111.

olağandır. Onun vasiyetiyle sikâye görevi oğlu Abduddâr'a geçmiştir.²⁰⁸ Zamanla Kureyş arasındaki ahlâf ve mutayyebûn çatışması ile Abdumenâf'ın oğlu Hâşim sikâye hizmetini uhdesine almış Mekke'de yaşayanların ve bu beldeye gelen misafirlerin su ihtiyaçlarını karşılamak için bir takım kuyular kazdırıp, kuyulardan develerle taşıdığı suları insanların hizmetine sunmuştur.²⁰⁹

Hâşim'in ölümünden sonra sikâye vazifesi oğlu Abdulmuttalib'e geçmiştir.²¹⁰ Abdulmuttalib, Cürhümlülerin şehri terk ederken kapattıkları ve yerini belirsiz hale getirdikleri zemzem kuyusunu bulup yeniden ortaya çıkarmış bu nedenle kabilesinin övünç kaynağı olmuştur.²¹¹ Zemzem kuyusu bulunduktan sonra hacıların su ihtiyacı daha kolay şekilde karşılanmıştır. İddiaya göre Abdulmuttalib deri havuzların içine zemzemi koyar, deve sütü ve balla karıştırarak hacılara dağıtırdı. Mekkeliler ise zemzem kuyusuna bıraktıkları kovaların içine kuru üzüm ile hurma atarak şıra yaparlar ve içerlerdi.²¹²

Sikâye görevinin Abdulmuttalib'ten sonra oğullarına geçtiği söylene de kesin olarak hangi oğlunda kaldığına dair ihtilaflar mevcuttur. Mekke'nin fethi sırasında Abbas ve Hz. Ali sikâye görevinin kendilerine verilmesini isteyince Hz. Peygamber bu görevi ilga etmeyip Abbas'a vermiştir.²¹³ Cahiliye devrinde insanlar hac görevlerinin yürütülmesiyle iftihar etmişler ve birçok amelden üstün tutmuşlardır. "Siz, hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ı imar etmeyi, Allah'a ve ahiret gününe iman edip, Allah yolunda cihat edenlerle bir mi tuttunuz?"²¹⁴ ayetiyle Kur'an'da bu anlayış yerilmiştir.

3.4. İfâze ve İcâze

Sözlükte "kalabalık olmak, çoğalış taşmak"²¹⁵ manasına gelen *ifâze* kelimesi Arafat'ta hac erkanını başlatma görevidir. Kur'an'da, "Arafat'tan ayrılıp akın ettiğinizde Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikredin, sonra insanların kalabalık halde

²⁰⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 137; İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, C. I, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 2001, s. 55.

²⁰⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, C.I, s. 59.

²¹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 150.

²¹¹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, ss. 154-155.

²¹² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 114.

²¹³ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 159.

²¹⁴ Tevbe, 9/19.

²¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, C. VII, s. 210.

döndüğü yerden siz de dönün”²¹⁶ şeklinde geçmektedir. Hamidullah’a göre “Arafat’ta haccın erkânını yürütme ve oradan çıkış izni verme” görevine ifâze, “Müzdelife’den Mina’ya çıkma iznini vermeye” ise icâze denilmektedir.²¹⁷ Kaynaklarımızda bu iki kelime aynı manada kullanıldığı için biz de tek başlıkta ele almayı uygun gördük.

İslam’dan önce hac esnasında hacıların Arafat, Müzdelife ve Mina’dan belli bir düzene göre ayrılmalarını sağlayan bu görevlerden ifâze, ilk önce Mudar’dan Gavs b. Murr’un elindeydi. Gavs’dan sonra onun soyundan gelenler bu ödevi üzerlerine aldılar. Gavs ile soyundan gelenlere Sûfe lakabı verilmişti. Cahiliye döneminde ise ifâze görevi, Mudar soyundan Kays Aylân’a bağlı Benî Advân tarafından yerine getiriliyordu. İcâze görevi de ilk başta Sûfe’de idi. Zamanla Sûfe’den bu işi yapacak kimse kalmayınca yakın akrabaları Sa’doğullarına geçmişti.²¹⁸ Kusay’ın hac ile ilgili görevleri tahsis ederken ifâze ve icâzeyi kendi üzerine almayıp aynı kabilelerde bırakması dikkat çekicidir. Hamidullah bu durumun bilinçli olarak yapıldığını, aksi halde bu kabilelerin haccetmekten vazgeçip Kâbe ziyaretinde bulunmayacaklarını söyler.²¹⁹ İslam’la birlikte bu görevler ilga edilmiştir.²²⁰

3.5. Emvâlu’l-Muhacere

Rivayete göre Hz. İbrahim Kâbe’yi inşa ettiği sırada kapının sağ iç kısmına bir kuyu kazmıştı. Bu kuyu, Kâbe’ye hediye edilen değerli eşyaların burada saklanması içindi.²²¹ Zamanla hırsızlık olayları vuku bulmuş ve bu hediyelerin koruma altına alınması için muhafız görevlendirilmişti.

Bu hizmet cahiliye döneminde de mevcuttu. Araplar, Allah ve diğer ilahlar adına takdim edilen hediyelerin, adakların, kurbanların, ganimet hisselerinin, düşmandan alınan silahların ve mahsullerin korunması için “emvâlu’l-muhacere” görevini tahsis etmişti.²²² Bu görev en son Benî Sehm’den Hâris b. Kays’ın

²¹⁶ Bakara, 2/198-199.

²¹⁷ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, ss. 708-709.

²¹⁸ İbn Hişâm, *es-Siretü’n-Nebeviyye*, C. I, ss. 125-129.

²¹⁹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 698.

²²⁰ Çelikkol, *İslam Öncesi Mekke*, s. 243.

²²¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 65.

²²² Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 720.

uhdesindeydi.²²³ Daha sonra Hz. Peygamber veda hutbesinde bu görevi ilga etmiştir.²²⁴

3.6. Mina'da Bekleme

Mekke ile Müzdelife arasında Mescid-i Harâm'ın yaklaşık 7 km kuzeydoğusunda ve Harem sınırları içinde bulunan Mina, şeytan taşlama, kurban kesme, bayram günlerinde konaklama gibi hac ibadetlerinin yapıldığı yerdir.²²⁵ Buraya Mina denmesi ile ilgili birtakım rivayetler vardır. İlki, bu kelime “kan akıttı” anlamına gelen “emna” kelimesi ile aynı köktendir. Hac için olan kurbanlar burada kesildiği için bu bölgeye Mina denilmiştir. İkincisi, İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre, Cebrail bu bölgede Hz. Âdem'e “Temenne (temenni et)” demiş, o da “etemenne'l-cennete (Cenneti temenni ediyorum)” demiştir. İşte bu yüzden bu bölgeye temenni ile aynı kökten olan Mina denilmiştir. Bir diğer rivayet ise, Yüce Allah burada Hz. İbrahim'e ve diğer insanlara lütufta (menn) bulunmuştur. Onun için bu isim verilmiştir.²²⁶

Cebrail'in Hz. İbrahim'e hac ibadetini öğretirken Mina'da şeytan taşlamalarından söz etmiştik. Cahiliye döneminde hacılar Arafat'ta vakfe yaptıktan sonra Müzdelife'ye, oradan da şeytan taşlamak için Mina'ya hareket ederlerdi.²²⁷ Ancak Sûfeliler icâze görevine sahip olmalarından ötürü Müzdelife'de güneş doğmadan hiç kimsenin Mina'ya hareket etmesine izin vermezdi. Nihayet güneşin batıya meyletmesiyle Müzdelife'den Mina'ya akın edilir, orada Sûfeliler'in ilk taş atmasıyla şeytan taşlama menâsiki başlardı.²²⁸ Hz. Peygamber, şeytan taşlanması için güneşin batıya meyletmesini beklemeyip cemreleri kurban bayramının birinci günü kuşluk vaktinde taşlamış; ancak ikinci ve üçüncü gününde güneşin batıya meyletmesine kadar beklemişti.²²⁹

²²³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 701.

²²⁴ Buhârî, Hac, 132.

²²⁵ Mehmet Şener, “Mina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, ss. 96-97.

²²⁶ el-Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmî'l-Kur'an*, C. III, s. 134.

²²⁷ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 126.

²²⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, ss. 126-127.

²²⁹ Buhârî, Hac, 134.

Cahiliye Araplarının hedy kurbanlarını keserken Mina’da değil de Kâbe’nin yanında kestiklerinden söz etmiştik. Rasulullah bu konuyla ilgili “Mina’nın hepsi kurban kesme yeridir”²³⁰ buyurarak cahiliye dönemindeki uygulamaya son vermiştir.

3.7. Vakfe

Sözlükte “durmak, ayakta durmak, bir yerde beklemek”²³¹ anlamına gelen *vakfe* kelimesi, hac ibadetini yerine getiren kişinin belirli zaman ve belirli yerlerde bir süre durmasını ifade eder. Hacda iki vakfe vardır. Bunlar *mevkif* denilen Arafat ve Müzdelife vakfeleridir.²³² Haccın rükünlerinden olan vakfe, Hz. İbrahim’den kalan bir uygulama olarak, cahiliye döneminde de devam etmiştir.²³³

Arafat kelimesinin etimolojisiyle ilgili değişik görüşler ileri sürülmektedir. Bir rivayete göre Cebrail Hz. İbrahim’e hac menâsikini öğretirken şöyle sormuş: “Arafte (anladın mı, öğrendin mi)?” İbrahim peygamber de “Neam, Araftü. (Evet, anladım, öğrendim)”²³⁴ demiş buna binaen arafat ismi buradan gelmiştir. Diğer bir rivayete göre ise, Hz. Havva ile Hz. Âdem bu günde buluşup birbirleriyle yeniden tanıştıkları için, bu güne Arafe günü, buluştukları yere de Arafat denilmiştir. Başka bir rivayete göre, halk Arafat meydanında vakfeye durup günahlarını burada itiraf ettikleri için bu isim verilmiştir.²³⁵

Arafat, Mekke’nin 21 km doğusunda ve Tâif yolu üzerinde ova görünüşünde düz bir alandır.²³⁶ Hareme dahil olmayıp Harem’in sınırı olarak kabul edilmektedir. Humus ehli olarak adlandırdığımız Kureyşliler ve müttetikleri, Arafat’ta vakfe yapmaz, bunun yerine Nemire’de vakfe yapardı. Bunun nedenini ise: “Biz Harem halkıyız ve Ahmesîyiz, Harem hudutlarından dışarı çıkmak ve Harem dışı olan bir şeye saygıda bulunmak bize yakışmaz”²³⁷ diyerek savunurlardı. Onlar kendilerini hill ehli ile denk görmedikleri için böyle bir uygulamaya gitmişlerdi. Halbuki onlar bu adetin hac şartlarından ve Hz. İbrahim dininden olduğunu bilirlerdi ve öbür Arap

²³⁰ İbn Mâce, *Kitâbü’l-Menâsik*, 73.

²³¹ İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, C. XV, s. 261.

²³² Müslim, *Hac*, 149.

²³³ İbn Habib, *Kitâbu’l-Muhabber*, s. 319.

²³⁴ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 69.

²³⁵ İmam Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami’l-Kur’an*, C. 3, ss. 98-100.

²³⁶ Abdullah A. Boks, “Arafat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 261-263.

²³⁷ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 177.

kabilelerinin Arafat'ta durmalarını ve hacca başlamak üzere oradan inmelerini hoş görürlerdi.²³⁸

Hz. Peygamber Arafat'ta vakfe yaparak²³⁹ bu uygulamayı tasvip etmediğini göstermiş ve kaldırmıştır. Yine O, "Hac Arafat'tır"²⁴⁰ diyerek İslam'ın beş şartından biri olan hac ibadeti için Arafat vakfesinin ne denli önemli olduğunu belirtmiştir. Kur'an'da "Arafat'tan sel gibi taşarak döndüğünüzde Meş'ari'l-Haram yanında, Allah'ı zikredin. O'nu, size doğrusunu öğrettiği gibi zikredin"²⁴¹ buyrulurken humus ehli ile hille ehli arasındaki farklılaşma ortadan kaldırılmıştır.

Sözlükte "yaklaşmak, yaklaştırmak"²⁴² anlamına gelen *Müzdelife*, Arafat ile Mina arasında Harem Bölgesi içerisinde yer alır. Muhassir Vâdisi dışında Müzdelife'nin tamamı vakfe yeridir.²⁴³ Bu bölgeye Müzdelife denmesinin sebebi hakkında farklı rivayetler öne sürülmüştür. Bazı alimler, ictima (toplanma, bir araya gelme) manasındaki "izdilaf" kelimesinden geldiğini söylemişlerdir. Bir görüşe göre de Âdem, Havva ile birlikte orada bir araya geldiğinden dolayı "Cem", orada ona yaklaştığından (izdilâftan) dolayı da "Müzdelife" adını almıştır.²⁴⁴

Araplar Arafat'ta vakfe yaptıktan sonra güneş henüz canlıyken oradan ayrılıp Müzdelife'ye gelirlerdi. Humus ehli olan Kureyşliler ve müttetikleri Arafat'ta vakfe yapmadığı gibi Müzdelife'ye de çıkmazdı.²⁴⁵ Vakfe yapıldıktan sonra Müzdelife'den ayrılmak için güneşin doğmasını bekleyen Cahiliye Araplarının aksine Hz. Peygamber güneş doğmadan Mina'ya hareket etmişti.²⁴⁶ Böylece bu uygulamanın bağlayıcı olmadığını belirtmiştir. Cahiliye döneminde Müzdelife'de ateş yakılır, bu sayede hacıların yollarını kaybetmeleri önlenirdi. Hz. Muhammed döneminde de bu âdet devam etmiştir.²⁴⁷

3.8. Humus/Ahmesîlik

Hums kelimesi lügatte "cesur, kahraman ve mutaassıp olmak" anlamındaki "hames" mastarından gelip "din hususunda katı olan" anlamına gelen "ahmes"

²³⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 212.

²³⁹ Buhari, Hac, 91; Müslim, Hac, 153

²⁴⁰ İbn Mâce, Menâsik, 57; Ebû Dâvûd, Menâsik, 68.

²⁴¹ Bakara, 2/198.

²⁴² İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, C. IX, s. 138.

²⁴³ Mevsilî, *el-İhtiyâr*, C. I, s. 152.

²⁴⁴ İmam Kurtubi, *el-Camiu li-Ahkami'l-Kur'an*, C. 3, ss. 106-107.

²⁴⁵ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 319.

²⁴⁶ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 190.

²⁴⁷ İbn Habib, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 319.

kelimesinin çoğuludur.²⁴⁸ Cahiliye döneminde, Mekke’de yaşayan Kureyş ile akrabası ve müttefiki bazı kabilelere *hums*, onların dışında kalanlara ise *hille* deniliyordu. Cahiliye Arapları, Ahmesîlik olarak isimlendirdikleri siyasal ve ticari imtiyazı, dini duygulardan istifade ile dinsel motiflere dayandırarak ve yeni dinsel kurallar üreterek Ahmesîliğe dinsel bir kimlik kazandırmışlardı.²⁴⁹

Bu uygulamanın ne zaman başladığıyla ilgili bilgiler muğlak olsa da birtakım rivayetlere değinmekte fayda vardır. İbn Hişam’ın bir rivayeti bu uygulamaya ne zaman başlandığına dair yaklaşık bir bilgi sunmaktadır. Nakledilene göre İbn İshak’a humsun tarihi ile ilgili sorulduğunda, Fil yılından önce mi yoksa sonra mı olduğuna dair kesin bir kanaatinin olmadığını söylemiştir.²⁵⁰ Ezrakî ise Fil yılından sonra olduğunu bildirerek bu durumu şöyle nakleder:

Allahu Teâlâ Fil sahibi Habeşli Ebrehe’nin ordusunu perişan edip onların üzerine Ebabil kuşlarını gönderince, bütün Araplar, onlara saygı göstererek şöyle dediler: Kureyşliler Allah’ın evinin sakinleridir. Allah Kureyşi koruyup düşmanlarını öldürdü. Fil hadisesi sebebiyle Arapların Harem’e saygıları artı. Meşâiru’l-harâm ve haram aylara karşı olan hürmet duyguları çoğaldı. Araplarda Kureyş’in dininin Allah’ın en sevdiği din olduğu düşüncesi ortaya çıktı.²⁵¹

Muhtelif bir rivayette²⁵² ise Ahmesîliğin temellerini, en yakın tarih olarak Kusay b. Kilâb zamanına kadar götürmenin mümkün olduğuna değinilmektedir. İslam ve hatta Fil Vakası öncesi cahiliye şiiirinde humus ve ahmes kelimelerinin geçmesi de bu rivayetin delili olarak gösterilmektedir. İster Fil yılından önce ister sonra olsun cahiliye toplumu içerisinde Kâbe’nin kutsiyetini kabul eden Araplar arasında dini bir statü, ayrıcalık ve prestij kazandırmıştır.

Humus dinine bağlı kabilelere gelince, bu bağlamda birçok rivayet mevcuttur. İbn Hişâm, Kureyş, Kinâne ve Huzâa kabilelerini ve Ebû Ubeyde kanalıyla da Hevâzin kabilesine mensup Âmir b. Sa’sa’a boyunu Ahmesî kabileler içerisinde göstermektedir.²⁵³ İbn Sa’d’a göre Kinâne, Huzâa ve Kureyş kabilesine mensup olanların yapmış oldukları evlilikler neticesinde doğanlar ve Kureyş kabilesinin anlaşmalıları (halîf) hums kapsamı içerisinde dirler.²⁵⁴ İbn Habîb ise Hums

²⁴⁸ İbn Manzur, *Lisânu’l-Arab*, C. VI, s. 58.

²⁴⁹ M. Şevket Kotan, “Câhiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesîlik”, *Kur’ân’ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur’ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyum Bildirileri*, 1-3 Temmuz 2011, s. 178.

²⁵⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, C. I, s. 212.

²⁵¹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 176.

²⁵² Kotan, “Câhiliye Dönemi Mekke Dini”, s. 179.

²⁵³ İbn Hişâm, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, C. I, s. 212.

²⁵⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, C. I, s. 54.

kapsamına giren kabileleri Kureyş'in tamamı, Mekke'de bir süre yaşamış Kureyş'in Mekke'yi ele geçirmesinden sonra onlara komşu olarak şehrin yakınında yaşayan Huzâa, Kureyşli bir kimsenin (kadın veya erkek fark etmez) soyundan gelenler ve Mekke'de yaşayan kabilelerin tamamı olarak sınıflandırmıştır.²⁵⁵

Ebrehe, Kâbe'yi yıkmak için Mekke'ye hareket etmiş ancak Kur'an'ın ifadesiyle "yenilip çiğnenmiş ekine"²⁵⁶ çevrilmiştir. Kureyşliler bu durumu Allah'ın yardımı olarak görmüş, Meşâir-i harama olan saygılarını daha da artırmış, netice itibarıyla "Kureyş'in dini" nitelemesini ortaya çıkarmışlardır. Hac ibadetiyle ilgili Kureyş'in belirlediği kuralları ifade eden bu kavram, Humus olarak isimlendirilen kurallar için kullanılan tanımlamadır.²⁵⁷ İşlevsel yönüyle özellikle hac aylarında Kureyş ve müttefiklerine ayrıcalıklar sağlamıştır.

Ahmesîler Arafat'ta vakfe yapmazlardı, çünkü onlar Harem'den çıkarılarsa saygınlıklarını kaybedeceklerini ileri sürerek hac mevsiminde bazı şeyleri kendileri için haram kılmışlardı. Bu haramların bazıları, dokuma yapmak, ip ve tavşan kılı bükme, et ve yağ yemek, yağ eritmek, süt biriktirmek, saç ve tırnaklara müdahale etmek, Harem dışında herhangi bir şeye saygı göstermek, hac zamanı Harem dışına çıkmak, Kâbe'yi elbisesiz ve ayakkabısız tavaf etmektir.²⁵⁸

Hille ehli ise Kureyş'in belirlediği kurallara göre birtakım haklardan yoksundu. Ahmesîler, hillden hac ve umre için Mekke'ye gelenlere beraberinde getirdikleri yemekleri yemelerini ve giyecekleriyle tavaf etmelerini yasaklamıştı. Tavaf edebilmeleri için humus ehlinde elbise satın almalı, yiyecek ihtiyaçlarını karşılayabilmek için de bir maliyet ödemeleri gerekiyordu. Elbise ödünç bulamayan ya da satın alamayan kişiler üryan tavaf yapmak zorundaydı.²⁵⁹ Görünen o ki humus ehli tavafla ilgili olarak oluşturdukları kaidelere dini karakter kazandırıp ticarî çıkar elde etmişti. Anılan kurallar yabancılar için külfetli bir yaptırıma dönüşürken bu, Kureyş'in kendisi için rant kaynağı olmuştu.

Kureyş'in humus kaideleri ayetlere de konu olmuştur. İlgili ayetlerde bu uygulamalar yasaklanarak şu şekilde dile getirilmiştir:

²⁵⁵ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 178.

²⁵⁶ Fîl, 105/5.

²⁵⁷ Tirmizî, Hac, 53.

²⁵⁸ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 212; İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 180.

²⁵⁹ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, ss. 214-215.

Ey Âdemoğulları! Her mescide gidişinizde güzel giysilerinizi giyin ve yiyin, için, fakat israf etmeyin, Çünkü Allah israf edenleri sevmez. Rasûlüm şöyle de: “Allah’ın kulları için yarattığı zînetleri, temiz ve hoş rızıkları kim haram kılabilir?” De ki: “Bunlar, dünya hayatında iman edenler içindir; kıyâmet günü ise sadece mü’minlerin olacaktır.” İşte biz, bilen bir toplum için âyetleri böyle açık açık beyân ediyoruz.²⁶⁰

Hac mevsiminde ticaret yaparak Rabbinizden rızık talep etmenizde hiçbir günah yoktur. Arafat’tan seller gibi boşanıp aktığınızda Müzdelife’deki Meş’ar-i Harâm’da Allah’ı zikredin. O sizi nasıl doğru yola erdirdi ise, siz de O’nu öylece zikredin. Çünkü siz, bundan önce gerçekten sapıklığa düşmüş kimseler idiniz.²⁶¹

Sana yeni ayları sorarlarsa de ki: Onlar, insanlara vakitlerini bildirir, hac zamanı da onlarla bilinir. Sonra hayır, evlere arka taraflarından girmek değildir. Hayır sahibi, Allah’tan çekinendir. Evlere kapılarından girin. Allah’tan sakının ki kurtulmuş kimselerden olup muradınıza eresiniz.²⁶²

Ayetlerden anlaşıldığı üzere Humus ehlinin kendilerine tanıdıkları ayrıcalıklara Kur’an son vererek Kureyş’in kendileri için ihdas ettiği kuralları ilga etmiştir.

3.9. Evlere Arkadan Girme Meselesi

Cahiliye döneminde Arapların umre ve hac sırasında, evlerine kapılardan değil de arka taraftan açtıkları delikten girme geleneğinden söz edilir.²⁶³ Anlatılanlara göre hums ehlinin biri evine girmek zorunda kalırsa ancak evin arkasından veya çatısından açtığı bir geçitten girer ve yine oradan çıkardı. Asla pervazlarının altından ve eşiklerinin üstünden geçmezler ve bu durumu haram sayarlardı.²⁶⁴ Bakara suresinin 189. ayetiyle bu uygulama ilga edilmiştir. Ayetin meali şu şekildedir:

Onlar sana, hilalleri soruyorlar. De ki: “Onlar, insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Bilin ki Peygamber’e böyle ilgisiz soru sormak iyilik/erdem değildir. Ama iyi/erdemli davranış, Allah’a karşı gelmekten sakınan insanın davranışidir. Öyleyse evlere kapılarından girin. Allah’a karşı gelmekten sakının ki kurtuluşa eresiniz.

Ayette evlere arkadan girmenin yanlışlığı belirtilmiş ve bu konu alimlerce birçok şekilde ele alınmıştır. Bu doğrultuda öne çıkan yorumlardan biri cahiliye âdeti olan evlere arkadan girmenin men edilmesidir. Okunduğu gibi anlaşılan manayı savunanlardan biri Kurtubî’dir. O, ilgili rivayetleri saydıktan sonra sahih olanın hakiki mana olduğunu söyler.²⁶⁵ Yine İbnü’l-Arabî şunları ifade ederek bu görüşü destekler: “Her ayet için hakiki mananın yanında ona yakın veya uzak bir mecâzî mananın bulunması caizdir. Ancak bu ayetin manası farklı tariklerle gelen sebeb-i

²⁶⁰ A’râf, 7/31-32.

²⁶¹ Bakara, 2/198.

²⁶² Bakara, 2/189.

²⁶³ İbn Habîb, *Kitâbu’l-Muhabber*, s. 180.

²⁶⁴ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 181.

²⁶⁵ İmam Kurtubî, *el-Camiu li-Ahkami’l-Kur’an*, C. 2, ss. 625-627.

nüzûl deliliyle bildiğimiz evlerdir.”²⁶⁶ Bu ve benzeri yorumları klasik tefsir kaynaklarında görmek mümkündür.

Ayetle ilgili diğer yoruma gelecek olursak evlere arkadan girme ifadesini mecazî olarak değerlendirenler de mevcuttur. İlgili ayet incelendiğinde sorulan soru ile cevabın tutmadığı görülmektedir. Müslümanlar hilalin durumunu sormakta, Hz. Peygamber ise farklı bir konuya geçmektedir. Yani cevapta muhatabın beklemediği bir ifade bulunmaktadır. Sanki muhatabın, gereksiz şeylerin ardına düşmemesi için konu değiştirilmiştir. Özellikle yapılan işlerde doğru bir usûl izlenmesinin gerekliliği belirtilmiştir. Buna binaen, Fahreddin er-Râzî burada kullanılan ifadenin bir kinaye olduğunu belirterek şunları ifade etmektedir: “Evlere arkadan girme doğru yoldan sapmaktan, kapılarından girme ise doğru yola tutunmaktan kinaye kılınmıştır. Bu, kinaye konusunda yaygın bir uygulamadır. Birine doğruya yönelik yol göstermek isteyen ona ‘Bu işe kapıdan girmen lazım’ der. Zıddı durumunda da ‘O şeye kapıdan girmemektir’ denilir.”²⁶⁷ Ebû Ubeyde de mezkûr ayet için “Meselelerinizi bilmeyenlere, cahillere sormanız iyilik değildir. Asıl iyilik takvadadır. Problemlerinizi âlimlere sorunuz”²⁶⁸ diyerek konunun cahiliye âdetiyle ilgili olmadığını bildirmiştir. Her ne kadar Bakara suresinin 189. ayeti cahiliye uygulamasıyla ilişkilendirilse de ikinci görüş daha makuldür. Bu nedenle evlere arkadan girme kalıbı deyim olarak anlaşılmalı, Hz. Peygamber’e alakasız soru sormanın eleştirildiği bilinmelidir.

3.10. Haram Aylar ve Nesî Uygulaması

İslam öncesi Arap toplumunda zaman, hem şemsî hem de kamerî takvime göre belirlenmişti. Ayın evreleri esas alınarak belirlenen kamerî takvimde bir yıl on iki aydan oluşurdu. Araplar sırasıyla bu ayları Muharrem, Safer, Rabû'l-evvel, Rabû'l-âhir, Cemâziye'l-evvel, Cemâziye'l-âhir, Recep, Şaban, Ramazan, Şevval, Zi'l-kâ'de ve Zi'l-hicce olarak isimlendirmişti. Onlar, Hz. İbrahim'den beri gelen haram ay âdetini kutsal kabul ederek bu aylarda kan dökmeyi yasaklamıştı.²⁶⁹ Kur'an'da haram ayların sayısının dört olduğu açıkça zikredilir.²⁷⁰ Üçü arka arkaya

²⁶⁶ İbnu'l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Meârifî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, C. I, Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2003, s. 143.

²⁶⁷ Fahrüddîn Râzî, *Meftâhü'l-Gayb*, C. V, Dârü İhyai't-Turâsî'l-Arabî, Beyrut 1990, s. 286.

²⁶⁸ Ebû Ubeyde et-Teymî el-Basrî Ma'mer b. Müsenna, *Mecazü'l-Kur'an*, C. I, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1981, s. 68.

²⁶⁹ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 274.

²⁷⁰ Tevbe, 9/36.

gelen Zi'l-kâ'de, Zi'l-hicce ve Muharrem, biri de tek gelen Recep ayı haram aylardır.²⁷¹

Bu ayların haram ay (eşhuru'l-hurûm) olarak isimlendirilmesinin nedeni, silahlı çatışmaya girme, soygunculuk, hırsızlık ve yağma yapma gibi toplulukların güvenliğini sarsacak herhangi bir unsurun bulunmamasıdır.²⁷² Böylece insanlar kendilerini güvende hisseder, alışverişlerini yapıp ihtiyaçlarını karşılar ve seyahatlerini gerçekleştirirler.

Nesî, haram aylarda savaşa izin verebilmek ve hac mevsimini sabitlemek amacıyla kamerî takvimi şemsi takvime dönüştürüp ikisini eşitlemek ve bu işlem sırasında eklenen ay ve gün sayısı anlamına gelmektedir.²⁷³ Kamerî takvime göre bir yıl 354 günken, şemsi takvime göre 365 gündür. Bu iki takvim arasında yaklaşık 11 günlük fark vardır. 11 günlük fark 3 yılda 33 günlük farka tekabül etmekte bu da yaklaşık bir aylık zaman farkını ortaya çıkarmaktadır. Böylece hac ibadeti ve haram ayların zamanı değişmekteydi. Araplar nesî uygulamasıyla zaman kaymasına müdahale ederek haram ayların yerini sabitler veya 33 günlük farkı ortadan kaldırmak için bir ay eklerdi.

Bu uygulama hac mevsimini sabitlemek için yapılmıyordu. Çünkü Araplar için hac çok önemliydi, nitekim büyük panayırlar ve ticarî faaliyetler bu mevsimde düzenleniyordu. Eğer nesî yapılmazsa hac mevsimi sürekli değişecek, bazen yaza bazen de kışa gelerek panayırlardaki ticarî hayatı olumsuz etkileyecekti. İşte ticaret mevsimi olan hacdan azamî ölçüde ticarî kazanç temin etmek için Araplar, hac mevsimini sabitlemişler, bunun için de nesî uygulamasına başvurmuşlardı.

Kusay b. Kilâb Mekke'ye hakim olunca nesî görevini Kinâne kabilesine bırakmıştı. Hamidullah bu kabilenin astronomi ile ilgilendiğini iddia ederek muhtemelen bu durumun Kusay'ın da dikkatini çektiğini bu yüzden görevi onlara verdiğini söyler.²⁷⁴ İbn Hişam ise bu uygulamayı ilk başlatanın Huzeyfe b. Abd b. Fukeym olduğunu, Hz. Peygamber'in nesîyi yasakladığı sırada ise Benû Avf'dan Ebû Sümâme'nin görevi yerine getirdiğini nakleder.²⁷⁵ Nesî veya *kalammes* olarak

²⁷¹ İmam Kurtubi, *el-Camiu li- Ahkami'l-Kur'an*, C. 8, ss. 130-131.

²⁷² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 184; ayrıca bk. Mukadder Ârif Yüksel, *Siyer, Hadis Ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı Ve Menâsiki*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Çorum 2017, ss. 126-129.

²⁷³ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 711.

²⁷⁴ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 698.

²⁷⁵ İbn Hişam, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, C. I, s. 45.

isimlendirilen görevli Kâbe'nin yanında ayağa kalkarak: “Ben ayıplanmayan, günahkar kabul edilmeyen kişiyim. Vermiş olduğum hükme itiraz edilmez.” diyerek nesî uygulamasını yürürlüğe koyardı.²⁷⁶ Kur'an nesî uygulamasını şu ayetle yasaklanmıştır:

Aylara ek yapmak, inkârcılığı artırmaktan başka bir şey değildir, inkârcıların daha da sapmasına yol açmaktadır. Onlar (ayların sayısını) Allah'ın yasakladığı aylara uyarlamak üzere, bu eklemeyi bir yıl helâl bir yıl haram sayıyorlar ki, böylece Allah'ın haram kıldıklarını meşrû hale getirsinler. Bu yaptıkları kötü işler kendilerine güzel görünüyor. Allah inkârcılar topluluğunu doğru yola iletmez.²⁷⁷

Rasulullah ise veda haccı sırasında yaptığı konuşmada “Ey insanlar! Nesîye başvurmak, küfürde aşırıya gitmektir.”²⁷⁸ buyurarak bu uygulamayı ilga etmiştir.

3.11. Hac Aylarında Ticaret

İslam öncesi Mekke'de ticaret ile din arasında güçlü bir bağ vardı. Kâbe'nin Mekke'de bulunmasından kaynaklanan ayrıcalık, Arabistan'daki ticarî canlılığın en önemli sebebiydi. Hz. İbrahim'e kadar uzanan hac menâsikinin kutsiyeti Araplar nezdinde bilinmekteydi. Nitekim hac mevsiminde farklı yerlerden insanlar Mekke'ye akın edip Beytullah'ı ziyaret ederdi. Bu ziyaretler şehirde kültürel, ticarî ve dinî canlılığa neden oluyordu. Kan dökmenin yasak olduğu haram aylarda yerine getirilen hac ibadeti, Kureyş kervanlarının güvenle ticaret yapmasına da imkan sağlıyordu. Özellikle hac mevsimiyle birlikte kurulan pazarlarda Kureyş, ekonomik kazanç elde ediyordu.

İslam öncesinde Hicaz'da tüccarların vazgeçilmezi olan bazı önemli pazarlar vardı. Haram aylarda düzenlenen bu üç büyük pazar birbiri ardınca kuruluyordu. Pazarlardan biri Mekke'ye üç günlük mesafedeki Taif-Nahle yolu üzerinde kurulan Ukâz panayırıydı. Zilkade ayı ortalarında kurulur, yirmi gün sürer ve devamında hac mevsimi başlardı.²⁷⁹ Pazara gelenlerin kendilerine ait bir pazar yeri vardı. İnsanlar burada, bayraklar ve özel işaretler altında toplanırlardı.²⁸⁰ Ukâz panayırının hayli kalabalık olduğu ve Arabistan'ın her yerinden katılım sağlandığı söylenir. Nitekim Hz. Peygamber'in, vahyi yabancı ziyaretçilere anlatabilmek için Ukâz'a gittiği bilinmektedir. Bu panayırda ticaretin yanı sıra edebî konuşmalar da yapılırdı. En ünlü

²⁷⁶ İbn Habîb, *Kitâbu'l-Muhabber*, s. 157.

²⁷⁷ Tevbe, 9/37.

²⁷⁸ İbn Mâce, Menâsik, 76.

²⁷⁹ Ahmed b. Muhammed Kastalânî, *İrşâdu's-Sâri*, C. III, y.y.y., İstanbul 1871, ss. 294-295.

²⁸⁰ el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 187.

hatipler ve şairler buraya gelip halka nutuklar atarak kendilerini göstermeye çalışırdı. Büyük kadın şair Hansa'nın buraya düzenli olarak geldiği söylenir.²⁸¹

Araplar, Ukâz panayırının ardından Mecenne'ye gelir, burada pazar kurup on gün kaldıktan sonra Zülmecaz panayırına hareket ederlerdi. Zülmecaz, Mekke'ye birkaç mil uzaklıkta, Arafat'a yakın ve oraya bir fersah uzaklıktaydı.²⁸² Panayır, Zi'l-hicce ayının ilk sekiz gününde düzenlenmekteydi. Bu panayırlarda insanlar ihramlı bir vaziyette bulunurdu.²⁸³ Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık kırk günlük süre içerisinde insanlar ihramlı bir şekilde panayırlara katılmakta, sonra Mekke'de hac ibadetlerini yerine getirip memleketlerine dönmekteydiler.

İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre, bazı Araplar, hac günlerinde ticaret yapmaktan kaçınırlardı. Zi'l-hiccenin ilk on günü girince, alışverişi tamamen bırakırlardı. Hacda ticaret yapanlar *dâc* diye adlandırılıyordu.²⁸⁴ Yüce Allah: "Rabbinizden bir lütuf beklemenizde sizin için bir günah yoktur. Arafat'tan dalga dalga indiğinizde Meş'ar-i Harâm'da Allah'ı zikredin; O'nu, size gösterdiği şekilde zikredin; kuşkusuz siz bundan önce yolunu şaşırmışlardan idiniz."²⁸⁵ buyurarak Cahiliye Araplarının bu uygulamasını ilga etmiş ve müslümanlara hac esnasında alışveriş yapmayı helal kılmıştır.

²⁸¹ Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, s. 826.

²⁸² el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, C. I, s. 188.

²⁸³ İbn Habib, *Kitâbu 'l-Muhabber*, s. 267.

²⁸⁴ Fahrüddîn Râzî, *Mefatihü 'l-Gayb*, C. IV, s. 506.

²⁸⁵ Bakara, 2/198.

SONUÇ

Kâbe'nin inşasına dair günümüze ulaşan rivayetlere baktığımızda, birtakım kaynaklar, temelini Hz. Âdem'e dayandırmaktadır. Hatta bazı nakillerde Allah tarafından arşın altında Beytülma'mûr adı verilen manevi bir beyt inşa edildiği, onun yeryüzündeki izdüşümünde melekler tarafından Kâbe'nin dikildiği iddia edilmiştir. Bu bağlamda dile getirilen iddialar gerçeği yansıtmamaktadır. Ayetlerde de belirtildiği gibi Kâbe'yi Hz. İbrahim ve oğlu Hz. İsmail inşa etmiştir.

Binlerce yıllık bir geçmişe sahip olan Kâbe, inşasından bu güne dek birçok kez tamirat görmüş ve yenilenmiştir. Ancak Kureyş tarafından gerçekleştirilen yeniden inşasına kadar, kaç kez ve kimler tarafından yenilediğine dair kesin sonuçlara varılamamıştır. Nitekim İslam öncesi dönem Arap tarihi ile ilgili bilgilerimizin çoğu İslamî dönemde yazılmış tarih, coğrafya, edebiyat, ensab, tabakât kitaplarına dayanmaktadır. Dolayısıyla nesilden nesile sözlü olarak nakledilmiş söylentilerden ibaret olan rivayetlere dayalı olarak kesin yargılarda bulunmak bize göre problemlidir. Tespitlerimize göre Kâbe birisi Rasulullah'ın çocukluk döneminde, diğeri ise risaletten beş yıl öncesinde olmak üzere iki kez tamir edilmiştir. İslam'dan sonraki dönem konumuz dışında olduğu için buna değinmediğimizi belirtmeliyiz.

Hz. İbrahim'den itibaren var olan Kâbe ziyareti, süreç içinde form değiştirmiş olsa da tarih boyu devam etmiştir. Cahiliye Arapları Kâbe'nin kutsallığına saygı duymuş fakat tarihî süreçte hac ve umre ibadetine şirk bulaştırmışlardır. Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, cahiliye dönemindeki hac ve umre ibadeti, Hz. İbrahim ile birlikte tesis edilen ihram, telbiye, vakfe, tavaf, sa'y, cemrelerin taşlanması ve kurban kesilmesi gibi hususları içermektedir. Fakat müşrik Araplar bu ibadetin aslını bozup birtakım yeni kriterler veya esaslar belirlemişlerdi. Kâbe başta olmak üzere, hac görevlerinin yapıldığı Safa, Merve, Mina gibi yerlere putlar yerleştirilmişler ve bunlar için telbiyeler ihdas etmişlerdi.

Kureyş kabilesinin Mekke'deki hakimiyetinin temellerini atan ve Mekke yönetimi ile ilgili birçok yeniliğin öncüsü olan Kusay b. Kilâb, Kâbe hizmetlerini tek elde toplamış ve kurumsallaştırmıştır. Müteakip dönemde *humus* kaideleri belirlenmiş ve Kureyş'in kendisine özgü olarak belirlediği bu kaideler, adeta din gibi telakki edilmiştir. Böylece Kureyş Kâbe'nin kutsiyeti üzerinden hac ibadetiyle ilgili kendisine özgü ayrıcalıklar tanımıştı. Bu doğrultuda cahiliye devrinde hacıların,

evlerine arkadan girme, Kâbe'yi çıplak tavaf etme, vakfe yerini değiştirme gibi uygulamaları bunlardan bazılarıdır. Putperest inancın izlerini taşıyan bu tarz uygulamalar İslâmî kaidelere göre yapılan veda haccına kadar devam etmiştir.

Mekke'nin fethinden sonra Hz. Peygamber, Kâbe'nin içinde ve etrafında bulunan putları temizlemiş, son yılda yapmış olduğu tavafla beraber İslâmî kaidelere göre nasıl hac yapılacağını fiili olarak göstermiştir. Onun düzenlemeleri arasında *nesî* uygulaması, *humus* kaideleri gibi cahiliye dönemine ait birtakım ritüeller kaldırılmış, bunun haricinde diğer birçok kaide veya rükünler aynen korunmuştur. İhram, sa'y, Arafat'ta vakfe, hedy kurbanı kesme, telbiye getirme, şeytan taşlama vs. bunlardan ilk akla gelenlerdir.

KAYNAKÇA

- Aras, M. Özgü, “Cemre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 7, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 340-341.
- Azimli, Mehmet, *Cahiliyye’yi Farklı Okumak*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2019.
- Balcı, İsrâfil, *İsrâ ve Mi’râc Gerçeği*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2012.
- _____, *Peygamberlik Öncesi Hz. Muhammed*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2017.
- Boks, Abdullah, “Arafat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1991, ss. 261-263.
- Boynukalın, Mehmet, “Umre”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2012, ss. 150-153.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *es-Sahîh*, İstanbul 1992.
- Cevâd, Alî, , *el-Mufassal fî Târîhi’l-Arab Kıble’l-İslam*, C. I-XX, Dâru’s-Sâkî, b.y.y., 2001.
- Çelikkol, Yaşar, *İslam Öncesi Mekke*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014.
- Ebû Ubeyde et-Teymi el-Basri Ma’mer b. Müsenna, *Mecazü’l-Kur’ân*, C. I, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut 1981.
- Ezrakî, Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed, *Ahbâru Mekke*, thk. Rüşdi es-Salih Melhas, C. I, Dar-u Sekafe, Mekke 1996.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahreddin Muhammed b. Ömer Fahreddin, *Mefatihü’l-Gayb*, Dârü İhyai’t-Turâsi’l-Arabî, Beyrut 1990.
- Güç, Ahmet, “Putperestlik”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 34, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2007, ss. 365-368.
- Hamidullah, Muhammed, *İslam Peygamberi*, çev. Mehmet Yazgan, Beyan Yayınları, İstanbul 2013.
- Harman, Ömer Faruk, “İbrahim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XXI, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 266-272.
- Harman, Ömer Faruk, “Hac”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XIV, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, ss. 382-386.
- İbnu’l-Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdillâh el-Meârifi, *Ahkâmu’l-Kur’an*, C. I, Daru’l-Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut 2003.
- İbn Habib, *Kitabu’l-muhabber*, nşr. Ilse Lichtenstädter, Matbaatü’l-Dâire, Haydarâbâd-Dekken, 1361/1942.
- İbn Haldun Abdurrahman b. Muhammed, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, C. II, Dergah Yayınları, İstanbul 1983.
- İbn Hişam, *es-Sîretü’n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakka vd., C. I, Kahire 1936.
- İbn İshak, *Sîretü İbn İshak*, nşr. M. Hamidullah, Hayra Hizmet Vakfı, Konya 1981.
- İbnu’l-Kelbî, *Putlar Kitabı (Kitâb al-Asnâm)*, çev. Beyza Düşüngen, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, C. LXXXIV, Ankara 1968.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fağl Muhammed b. Mukerrem b. Alî Cemâluddîn b. Manzûr er-Ruvefî'î (ö.711/1311), *Lisânu'l-Arab*, C. I-XV, Dâru Sâdir, Beyrût 1414/1993.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî elBağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, C. I-XI, Mektebetü'l-Hâncî, Kâhire 2001.
- Kastalânî, Ahmed b. Muhammed, *İrşâdu's- Sâri*, C. I- X, y.y.y., İstanbul 1871.
- Kotan, M. Şevket, "Câhiliye Dönemi Mekke Dini: Ahmesilik", *Kur'ân'ın Anlaşılmasına Katkısı Açısından Kur'ân Öncesi Mekke Toplumu Sempozyum Bildirileri*, 1-3 Temmuz 2011, ss. 177-178.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri, "Rifâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 97-98.
- Kurtubî, *el-Câmiu li-Ahkâmil'l-Kur'an*, çev. M. Beşir Eryarsoy, Buruc Yayınları, İstanbul 2019.
- Mevsilî, Abdullah b. Mahmud, *el-İhtiyar li Ta'lili'l-Muhtar*, C. I, Çağrı yayınları, İstanbul 1987.
- Okuyan, Abdurrahman, "Arap Yarımadası'nda İslâm Öncesi Dini Yapı", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1/2018.
- Okuyan, Mehmet, *Çok Anlamlılık Bağlamında Kur'an Sözlüğü*, Düşün yayınları, İstanbul 2015.
- Öğüt, Salim, "İhram", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 21, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2000, ss. 539-542.
- _____, "Tavaf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 40, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, ss. 178-180.
- _____, "Hedy", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 17, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, s. 156.
- Şener, Mehmet, "Mina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, ss. 96-97.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerir, *Câmiu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân*, C. VII, Dâru't-Terbiye b.y.y.,
- Tümer, Günay ve Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1993.
- Usta, İbrahim, "Cahiliye Dönemi Tanrılarında Hubel", *Cahiliye Araçlarının İlahları*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2016, ss. 152-167.
- Yazır, Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, C. III, Eser Neşriyat, İstanbul 1982.
- Yüksel, Mukadder Ârif, *Siyer, Hadis Ve Tefsir Bağlamında Haccın Ahkâmı Ve Menâsiki*, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Çorum 2017.

ÖZ GEÇMİŞ

Fotoğraf

Ayşenur Kotan, Samsun Anadolu İmam Hatip Lisesi'ni bitirdikten sonra Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden 2018 yılında mezun oldu. 2019 yılında OMÜ LEE İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans programına başladı. Yine 2019 yılında İstanbul Bahçelievler Mimar Sinan Anadolu İmam Hatip Lisesi'ne meslek dersleri öğretmeni olarak atandı. Halen aynı okulda görevine devam eden Kotan, orta derecede Arapça ve İngilizce bilmektedir. (25.06.2021)